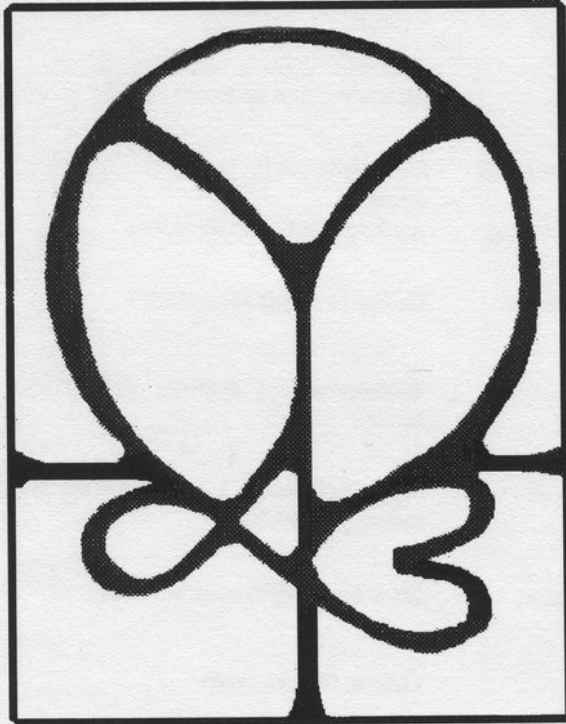

jrg. 9/ nr. 1
februari 2002

G A M M A

forum over onze rol in de evolutie

**STICHTING
TEILHARD DE CHARDIN**

ten dienste van

'Het Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie'

GAMMA:
Forum over onze rol in de evolutie

Ons blad verschijnt elke twee maanden. Het tijdschrift staat open voor iedereen die mee wil denken en schrijven over de toekomst van onze wereld. Teilhard de Chardin (1881-1955) gaf daartoe met zijn evolutietheorie een ruime aanzet

Het Genootschap tot
Convergentie van Wetenschap en
Religie (GCWR):

Het GCWR omvat een groep mensen, die ook een geldelijke bijdrage willen geven aan het streven van de Stichting Teilhard de Chardin. Zij staan sympathiek tegenover Teilhards werk, maar brengen in het verlengde ervan ook andere ideeën in.

Een jaarabonnement op GAMMA

Abonnementen gaan in op 1 januari en worden zonder opzegging vóór 31 dec. stilzwijgend verlengd. U betaalt voor een hele jaargang van 6 nummers: € 16,- ; losse nummers kosten € 2,70.

Betalingen:

Voor Nederland:
op rek.nr. 41 38 64 952 t.n.v.
Stichting Teilhard de Chardin,
Heiloo

Voor België:
Op rek, nr. 414-3342831-53 t.n.v.
Stichting Teilhard de Chardin,
Mortsel (België)

Adres bestuur Stichting
en eindredactie:

Stichting Teilhard de Chardin
t.a.v. Henk Hogeboom v.B.
Op de Wieken 5,
1852 BS Heiloo

Tel. 072-5332690;

e-mail: sttdc@worldonline.nl

internet:

><http://www.teilharddechardin.nl><

Kopij: insturen voor de 15e van elke oneven maand. De redactie behoudt zich het recht voor artikelen in te korten of te weigeren.

Redactie GCWR:

Ton Borsboom
Benedict Broere
Gerit Teule
Hans Vincent

Bij de voorplaat:

Deze is een ontwerp van
de illustrator Harrie Smeets

ISSN: 1570-0089

Inhoud

	Van de redactie	p. 03
Ingekomen reacties:		
1. Harrie Smeets	De gedeelde djihad van Wiel Eggen	p. 04-05
2. Wiel Eggen	Antwoord aan Harrie Smeets	p. 05-07
3. Sjoerd Bonting	Over de djihad van Wiel Eggen	p. 07-10
4. Hans Vincent	Teilhard als socioloog	p. 10-12
5. Gerrit Teule	Over wetenschappelijke integriteit en metaforen. Een antwoord aan dhr. Bonting	p. 12-16
Henk Hogeboom v.B.	De waarde van de Westerse individualisering	p. 17-20
Bahá'í-gemeenschap	Aankondiging Táhirih-lezing	p. 20
Rinus van Warven	De biecht en het Ware Zelf	p. 21-30
Ben Crul	'Bovenmenselijk' in plaats van 'bovennatuurlijk'	p. 31-33
Benedict Broere	AOS CONCREET V-G: De evolutie van de menselijke psyche	p. 34-45
Roel Vanheusden	De wetenschap van het bewustzijn - 1	p. 46-50
Gerrit Teule	Geluid, licht en leven	p. 51-58
Voor u gelezen:		
redactie	Ab Caransa: Vrijmetselarij en jodendom - De wereld een tempel	p. 59-61
redactie	Jacob Slavenburg : Opus Posthuum	p. 61
redactie	Pro-GAMMAatjes	p. 62-63

Van de redactie

Afgezet op de tijdschaal van de evolutie vond het verschijnen van de mens als nieuwe soort in het dierenrijk slechts enkele minuten geleden plaats. 'Het verschijnsel mens' bleek net zo min af te zijn als 'het verschijnsel dier'. Plantte zich het dier echter voort in diverse soorten die de *lichamelijke* mogelijkheden aftasten, de mens doet dat als één soort vanuit de *geest*. Zonder alfabetisering (p. 17-20) lijkt dit nagenoeg onmogelijk. Maar ook als een maatschappij alle mogelijkheden van scholing en vorming biedt, zijn we er nog lang niet. Van GAMMA naar OMEGA is een lange weg. De wetenschap van het bewustzijn (p. 46-50) staat nog in de kinderschoenen en de evolutie van de menselijke psyche (p. 34-45) deed een baaierd ontstaan van religieuze organisaties en samenlevingsvormen, die elkaar vaak te vuur en te zwaard bestrijden. De r.-k. priester Wiel Eggen pleitte er dan ook in ons decembernummer en in zijn reactie op ingekomen brieven (p. 05-07) voor, dat de mens zich zou bezinnen op zijn wezenlijke opdracht en deze niet zou zien in de strijd, maar in *een gedeelde dzijhad*, een gezamenlijke inspanning voor meer begrip van de eigen innerlijke drijfveren en van die van anderen. De anglicaanse priester en theoloog Sjoerd Bonting ziet deze inspanning voorlopig niet bij de islam. Hij deelt het teïlhardiaanse optimisme in een evolutionaire vooruitgang van het morele handelen niet (p. 07-10).

Volgens Gerrit Teule overstijgt de directe communicatie tussen het DNA van mens, dier en plant elke rationaliteit. Er worden geen woorden of cijfers overgestuurd, maar structuren en trillingen (p. 51-58). Als dit proces wordt verstoord, gaat het organisme eraan. Dit biologische proces kunnen we ook in culturen waarnemen. De culturele evolutie van bewustzijnsstromen, die haar neerslag vindt in politiek-sociale, religieuze en levensbeschouwelijke organisaties (bv. jodendom en vrijmetselarij - p. 59-61), wordt op bepaalde gebieden van de wereld zeker danig verstoord. Dat echter niet de hele wereld uit balans is - ondanks de toeneming van haar bevolking en leefstructuren - mag vanuit teïlhardiaans denken als vooruitgang worden beschouwd. Het bewustzijn houdt namelijk gelijke tred met deze toenemende complexiteit. De groeiende kritiek op verstarde en onverkwikkelijke kerkelijke praktijken getuigt daarvan. Men verlangt naar meer persoonlijke bezieling. Van protestantse zijde klinkt zelfs de roep om herinvoering van de biecht (p. 21-30).

Is deze toenadering tussen het katholicisme en het protestantisme wellicht nog ver weg, in ons koningshuis krijgt ze gestalte in een huwelijk. Er was veel kritiek. Men kan echter niet verwachten, dat iemand zijn eigen wortels ontkent. Mededogen, verzoening en bemoediging zijn hier nodig. Jonge mensen zoeken naar een synthese uit alle informatie die op hen af komt. Wij wensen Alexander en Maxima het geloof in de toekomst en de moed zich blijvend samen in te spannen voor meer eenheid en solidariteit in de wereld.

BIJ DE REDACTIE INGEKOMEN REACTIES:

I - De gedeelde jihad van Wiel Eggen door Harrie Smeets

Het artikel van Wiel Eggen (*GAMMA* nr.6) naar aanleiding van de gebeurtenissen van 11 september behoeft analyse en exegese, juist omdat hij zich afvraagt wat het evolutiedenken van Teilhard zou kunnen bijdragen aan het denken rond wat zich heeft afgespeeld. En meer precies, stelt de auteur, hoe "Teilhards denken ons kan helpen de religieuze ideeën rond het huidige conflict uit te zuiveren". Hij vat een en ander uit de westerse "stroom beschouwingen" samen als hij stelt dat "de teneur overheerst dat het hoog tijd wordt om via wetgeving dat achterhaalde religieuze gedoe beperkingen op te leggen. De politiek moet hen tot wederzijdse tolerantie dwingen op zulke civiele principes als de VN-declaratie van de mensenrechten". En hij preciseert verder – en dat is de opzet van zijn artikel – "dat we de visie die de religie als een achterhaalde fase afzet tegen ons rationele bestel nader moeten onderzoeken".

De auteur bekent dat hij de "stroom beschouwingen" uit de westerse pers niet systematisch naast elkaar heeft gelegd. In de honderd dagen na de ramp heb ik dat wél gedaan. En omdat *le Monde* zorgvuldig *alles* verzamelt en publiceert - tot en met de reacties van de Japanse intellectuelen – kon ik me tot *le Monde* beperken. Dat is een verzameling van ruim 120 beschouwingen van sociologen, politici, psychologen als José Saramago, Umberto Eco, Fienkelkraut, Valéry Giscard d'Estaing, Francis Fukuyama, Tahar Ben Jalloun, Claude Lanzmann, Edgar Morin, Noam Chomsky, Baudrillard en honderd, in Nederland minder bekende, namen. En ik heb in die uiterst boeiende beschouwingen niets aangetroffen van wat Eggen in zijn media gelezen heeft. Eggen komt dan ook niet verder dan de conclusie dat de westerse media van oordeel zijn dat het "religieuze fundamentalisme als voedingsbodem van terreur" moet worden uitgeroeid. En dat is met name absoluut geen algemene trend in wat hier in Frankrijk te lezen viel.

Ik voel me verplicht op het artikel van Eggen te reageren omdat zijn conclusie absoluut niet overeenkomt met wat ik bij de 120 auteurs van *le Monde* heb gelezen. Eggen is antropoloog en heeft ervaringen opgedaan in Afrika. Zijn eerste these: *we moeten in onze hautaine westerse houding de wereld van de primitieve mens leren herwaarderen*. En dan zou, volgens hem, wel eens kunnen blijken dat de waarden van het Westen haaks staan "op wat als religieus geldt". Want, zegt hij: wie zijn uiteindelijk de slachtoffers? Dat zijn de armen in de derde wereld. Bij hen liggen de "etnische en religieuze lagen nog zichtbaar over elkaar heen" en "de 'adat' is er als sociale factor werkzaam gebleven", ook al is die factor kwetsbaar geworden. Dat maakt begrijpelijk waarom de "Nederlandse idealisering van de Oosterse tolerantie en spiritualiteit" maakte dat men hier geschokt reageerde op de manifestatie van gejuich in Indonesië over de slag die aan Amerika (het goddeloze, rijke westen) was toegebracht. Dan volgt zijn tweede thesis: *Islam en*

christendom ("inclusief het seculier-humanistisch bestel") moeten bevraagd worden op eenzelfde fundamentele weeffout". Wat is die weeffout? Om dat te achterhalen analyseert Eggen het verschil tussen islam en christendom. De islam wijst het christendom af omdat het een verlosser introduceert tussen het individu en God, terwijl de islam geen bemiddelaar wenst en alleen maar het geloof in God eist. Maar in de praktijk raakte de christen (mede door de hervorming) in een verderfelijke anonimiteit, de "sleutel voor de vrije maatschappij". En dan gaat het natuurlijk mis. Dat is ook de conclusie: "als moslims de immoraliteit van het Westen aan de christelijke invloed toeschrijven is dat niet geheel onjuist". En vandaag zitten we met de gevolgen. Beide systemen hebben tot dezelfde kwaal geleid, zegt Eggen, en die kwaal zullen ze in een gezamenlijke jihad moeten bestrijden. Daarom mogen de beide religies elkaar niet als vijanden blijven zien. Van Teilhard kunnen ze leren, aldus altijd nog Eggen, waar ze beiden ontspoord zijn. Hij preciseert precies het kernpunt als hij zegt: "beide religies (inclusief dus de westerse samenleving) bevatten een gevaarlijke argwaan jegens het individu als ze pretenderen de persoon centraal te stellen". Op een ingewikkelde manier probeert Eggen vervolgens duidelijk te maken waarom oosterse religies vandaag zo uitgesproken in de westerse picture zijn. Dat komt gewoon omdat het competitieve westerse leefgedrag (kijk maar naar de gewelddadige gevechten bij computerspelletjes!!) gebaseerd is op een 'basiswantrouwen' van het individu ten opzichte van zichzelf. En de laatste conclusie, de oplossing van het grote wereldwijde conflict, is de "herontdekking van het 'ik' dat zich niet hoeft te bewijzen tegenover wie dan ook".

Wat Teilhard daar allemaal mee te maken heeft? Wel ook dat is simpel: Teilhards evolutiedenken acht "de opgang naar punt Omega onmogelijk zonder aan de waarden uit alle voorgaande fasen volledig recht te doen". Het gaat er niet om een oude structuur (die van de primitieve denkwereld) op te ruimen maar ze te vervolmaken. En de laatste tip aan de wereldheersers: "Er lijkt hier een fundamentele bijsturing geboden te zijn".

Het lijkt me dat de olifant uiteindelijk een muis heeft gebaard. Het diepgravende verhaal van de auteur loopt met een sisser af. Ik heb noch de fundamentele weeffout, noch de dubbele ontsporing, noch het oerbeginsel, noch de mentale spagaat, noch het grondsymbool van Abrahams uittocht – allemaal begrippen in zijn tekst – kunnen ontdekken. Mijn samenvattingen doen uiteraard geen recht aan de volledige tekst van Eggen, maar die kan iedere lezer ernaast leggen. Ik meen de tekst recht te hebben gedaan.

II - Antwoord aan Harrie Smeets door Wiel Eggen

Welk nut is gediend met de repliek van Smeets, en een antwoord van mij daarop? Dit is zowel een retorische, als een serieuze vraag. Beginnen we met de eerste. Als iemand erkent de teneur van een verhaal niet te hebben gevat kun je je afvragen of de samenvatting die hij ervan geeft met een aantal citaten meer kan zijn dan een uit het

verband gerukt relaas. Een muis, heet het dan, waarvan de band met Teilhard niet te vinden is. Het antwoord daarop is simpel en geeft Smeets zelf: laat de lezer zelf kijken of dit klopt en of die band er wel is. Wie wil nu deze samenvatting, als Smeets zelf aangeeft dat de kern van het verhaal hem ontgaat?

Ik wil het echter daarbij niet laten, ten eerste omdat dit immers ook als een verzoek om verdere toelichting te zien is. Maar vooral ook omdat Smeets aangeeft de kern wel degelijk gezien te hebben. Hij doet die evenwel af met goedkoop sarcasme over een boodschap aan de wereldleiders. De zaak lijkt me te ernstig om eenzelfde toon aan te slaan. Het betreft hier namelijk een invloedrijke denkrant, die ook zichtbaar is in enkele van de publicaties die Smeets bedoelt. Vanuit Nederland heb ik de Franse kranten natuurlijk niet bij kunnen houden, maar via vertalingen in de Nederlandse kranten of *Le Monde Diplomatique* zijn sommige ook bij ons doorgekomen. En voor een geoefend oog valt daar iets soortgelijks te zien, zij het misschien in minder uitgesproken vorm dan in onze pers.

Op het gevaar af om met beschouwingen over verborgen trends voor paranoïde spokenjager versleten te worden, wil ik de vraag opnieuw stellen waarom zoveel auteurs na 11 september de aanval op religie meenden te moeten openen. Soms ging het er duidelijk om de islam uit de wind te zetten en de opkomende hetze te ontzenuwen, door het gevechtsfront te verbreden. Maar er was ook de wil om de kans aan te grijpen en schoon schip te maken: waardenpatronen dienden voortaan enkel nog gefundeerd te zijn op gecodeerde wetsteksten, zoals de VN-mensenrechtenverklaring. Als me verweten wordt spoken te zien wil ik vragen wat te denken van het Engelse Hogerhuis, dat ingreep toen Blair, om zijn anti-terreuracties te balanceren, een wet tegen discriminatie indiende. Hij werd teruggefloten, omdat actie tegen religies niet zomaar verboden mocht worden. Waren er soms geen bedenkelijke sekten en religies die moesten aangepakt worden? Het blijft een raadsel waarom de Lords niet bedachten dat daarvoor andere middelen bestaan. Wat speelde er hier? Was het wellicht de oude idee dat de Engelse democratie over de eeuwen ontwikkeld was vanuit een achterdocht jegens feodale krachten met hun religieuze basis?

Waar het mij nu om gaat is niet de religie zelf, maar dieper gelegen trends. Zoals Heidegger signaleert dat de metafysiek in verdekte vorm het alledaagse leven doordringt, zo kan men ons bestel ook zien als cryptoreligieus, met een te weinig onderkende trek van aversie tegen wat ik gemakshalve noem: de verwantschapsorde. Het gaat te ver om op dit punt de rol van sleutelfiguren als Nietzsche, Freud, Marx e.a. te analyseren, ofwel de duiding van bijbelcitaties over het "haten van vader en moeder". Ik volsta met hiernaar te verwijzen om aan te geven waar ik op doel, als ik evolutiedenken in verband breng met Abrahams uittocht.

Ideeën over de geologische en biologische evolutie zijn steeds meer besmet geraakt met de sociologische trend om het verleden te zien als iets dat overstegen of zelfs uitgeroeid, en niet als fundament waarop verdergebouwd moet worden. 'Huis en

haard verlaten' is een kernmoment in onze levensvisie geworden en heeft zich vertaald in de ontdekkingstochten, het uitvinders- en ondernemersethos, met alle politiek-economische uitwassen van dien. Evolutie en het erop-uit-trekken om zich waar te maken zijn twee verwante ideeën geworden, die in hun diepste wortels samenhangen. Ze zijn kernwaarden die we willen verdedigen, met name tegen religieus conservatisme. Maar de kern daarvan valt niet te begrijpen zonder de band met het bijbels monotheïsme in het vizier te nemen, waaruit de islam en het christendom gelijkelijk putten (NB: ik bespreek dus hun overeenstemming en niet het verschil).

De moderniteit heeft deze oproep tot een 'uittocht' overgenomen en nog scherper vertaald in termen van: verwantschapsbanden loslaten omwille van het hogere. Zich te moeten bewijzen voor de macht die zich boven het familiegeheel verheft (God, Staat, Wetenschap, etc.) werd de centrale draad die door het hele weefsel is gaan lopen. Velen zien dat enkel als positief. Maar in termen van evolutie moeten we de vraag stellen of er niet systematisch iets weggesneden wordt. Of gechargeerd gezegd: dit berust op een dwangmatige 'terreur'-houding die mensen dwingt hun bloedbanden als een blok aan het been (of evolutionaire ballast) te zien. Wat nu te doen staat, is natuurlijk niet onze verworvenheden ongedaan maken, maar de vergeten waarde herstellen, die Smeets correct citeert: het 'ik' herontdekken dat zich niet hoeft te bewijzen. Als we dat verwoorden als 'respect tonen voor het individu, voordat het zich bewezen heeft' klinkt dat soft, maar het draait wel ons levensproject 180° om. Dit leg ik niet bij wereldheersers neer. Integendeel. We zullen samen stap voor stap de weg tussen die twee houdingen moeten ontdekken: tussen agressieve competitie en verlamdend conservatisme. Hoewel het ondoenlijk is in kort bestek de implicaties ervan uit te spellen, wil ik erop wijzen (uit Afrikaanse ervaring) dat iemand die elk van zijn daden weet te situeren in een wijds patroon rond zijn familie minder gemakkelijk op terreur zint, en toch tot grote inzet voor vernieuwing kan komen.

Ik maak hier natuurlijk een uitzondering voor situaties waarin alle communicatie al verstoord is. Mensen die I-Ching-tekens consulteren willen af van de idee dat ze hun leven helemaal zelf moeten definiëren. Zeggen dat dit primitief is en enkel apathisch maakt, is blind zijn voor de tussenweg, waar de gedeelde djihad, langs subtiële wegen, naar moet streven, om de enorm subversieve kracht te keren die Smeets, in navolging van Roszak voor zich ziet.

III - Over de djihad van Wiel Eggen door Sjoerd L. Bonting

In het decembernummer van *GAMMA* (jrg.8, nr.6, blz. 41-46) verscheen een artikel van Wiel Eggen, onder de titel *Evolutie als gedeelde djihad*, waarin hij oproept tot een 'gezamenlijke djihad'. Dat is een gevaarlijke term, evenals de oproep tot een 'kruistocht' door president Bush na 11 sept. 2001. Daarom kan ik me niet weerhouden van een reactie op dit artikel. Wiel Eggen maakt het mij niet gemakkelijk, omdat hij een veelheid van punten behandelt en vaak te vluchtig om duidelijk te

maken wat hij bedoelt. Ik zal mij daarom beperken tot twee begrippen: djihad en middelaar.

Djihad wordt door Wiel Eggen slechts omschreven met de wat eufemistische term "gezamenlijke inspanning" (blz.46). In de *Encyclopedia Britannica* lees ik: "djihad is een godsdienstige plicht voor moslims om de islam te verspreiden door oorlogvoering, en wel op vier wijzen: door het hart, de tong, de hand en het zwaard. De eerste bestaat in een geestelijke zuivering van het hart van de gelovige; de tweede en derde bestaan in de ondersteuning van wat goed is en de correctie van wat fout is. Daaraan zouden christenen wellicht kunnen deelnemen. De vierde bestaat in de gewelddadige oorlogvoering tegen ongelovigen en vijanden van het islamitische geloof. Daarbij verdienen zij die geloven in een goddelijke openbaring - joden en christenen - speciale consideratie; zij konden de islam aannemen of zich tenminste onderwerpen aan het islamitische bewind." Dit laatste geldt voor westerlingen, die in Arabische landen wonen. En wee hun gebeente, als zij proberen moslims tot het christendom te bekeren, terwijl moslims die zich bekeren tot een ander geloof onder de sharia (de islamitische wetgeving) de doodstraf wacht. Ik denk dat Wiel Eggen de vierde wijze niet op het oog heeft bij zijn oproep tot een gezamenlijke djihad.

Het grote probleem is dat islam en Koran oproepen, of tenminste uitnodigen, tot een theocratische staatsvorm. Dit verklaart waarom er speciaal in gesecculariseerde islamitische landen, zoals Turkije en Algerije, altijd een radicale, 'fundamentalistische', gewelddadige oppositie ontstaat. Denk aan de moorden op onschuldige burgers in Algerije. Denk ook aan de hachelijke positie van Musharraf, die door eerdere tolerantie van dergelijk geweld in Pakistan rond Kashmir aan de rand van een bloedige oorlog met India staat, maar door zijn afzwering van de moslimtheocratie een interne revolutie riskeert. Daarbij moeten we bedenken dat de term 'fundamentalisme' voor de islam eigenlijk niet opgaat, omdat de Koran uitsluitend letterlijk mag worden geïnterpreteerd en van een historisch-kritische Koranstudie - in tegenstelling tot onze Bijbelstudie - geen sprake kan zijn. Dit maakt een vruchtbare dialoog tussen christenen en moslims vrijwel onmogelijk. Ik heb zelf deelgenomen aan zo'n dialoogbijeenkomst onder auspiciën van de Wereldraad van Kerken en de Moslimliga in Beiroet (1977, een half jaar na de burgeroorlog in Libanon). Het was zeer vriendelijk en we waren het verregaand eens over ons thema 'wetenschap, techniek en geloof', maar een oproep in onze slotboodschap voor gezamenlijke kampen voor jongeren uit beide groepen had geen enkel effect.

De terreuraanslagen van 11 september 2001 worden door vele moslimcommentatoren (o.a. de rector van de Islamic University Rotterdam) veroordeeld op grond van de Koranpassage: *Whoever kills a human being for other than manslaughter or corruption and mischief in the earth, it shall be as if he had killed all mankind*

(sura 5:32)¹. Volgens mij beroepen Bin Laden c.s. zich echter op de kwalificatie *other than...corruption and mischief* om hun daden te motiveren. Zij menen dat hun eigen bewindhebbers (bijv. in Saoedië) en die van de Verenigde Staten corrupt zijn en zich schuldig maken aan misdaden, dus gehoorzamen zij Allah door hen en hun burgers te doden. Daarbij valt te bedenken dat sura 5:32 met deze kwalificatie radicaal verschilt van het categorische joods-christelijke gebod: Gij zult niet doodslaan (Ex.20:13), door Jezus verzaamd tot in toorn leven tegen zijn broeder (Mt.5:22). En dit terwijl de Koran 1000-2000 jaar na het Oude Testament en 500 jaar na het Nieuwe Testament geschreven werd met kennis van de Bijbelboeken. Zoals een zendingspredikant het eens uitdrukte: De islam is een religie die alleen onder de brandende woestijnzon kon ontstaan. De gedwongen letterlijke interpretatie van de Koran biedt weinig uitzicht op een vruchtbare dialoog over deze onderwerpen.

Tot slot nog een korte opmerking over het begrip 'middelaar', over godsbegrip en verzoening. Wiel Eggen lijkt de islamitische verzoeningsleer superieur te achten aan de christelijke, omdat er in de islam geen middelaar nodig is (blz.43-44). Eerder heb ik uitvoerig geschreven over verzoening (*Mens, Chaos, Verzoening*, 1998, blz.170-176; *GAMMA* jrg.5, nr.5, 1998, blz. 38-44 en jrg.6, nr.1, 1998, blz. 04-06), dus zal ik dat hier niet herhalen. Slechts zou ik Wiel Eggen willen vragen of wij na Auschwitz en alle andere menselijke wandaden nog kunnen geloven in verzoening met God zonder middelaar, waarbij in mijn denken verzoening zich niet beperkt tot de mens, maar zich uitstrekt tot de vervolmaking van de gehele kosmos door het werk van de kosmische Christus. En dat is iets heel anders dan Teilhards optimistische evolutionaire eenwording in God. Ik begrijp van Teilhard dat hij de verzoening zich ziet voltrekken in de 'evolutie' van de mens. Maar als hij daaronder verstaat biologische evolutie (door mutaties en selectie), dan vraag ik me af hoe dit onze huidige soort *homo sapiens* kan helpen, nog afgezien van het feit dat het lijkt dat de biologische evolutie van de huidige mens tot stilstand komt of al is gekomen (*Mens, Chaos, Verzoening*, 1998, blz.42). Als hij er een niet-biologische evolutie onder verstaat, dan betreft het een lamarckistische adaptatie door overdracht van kennis aan de volgende generatie door onderwijs. Dat zie ik wel gebeuren in de vorm van culturele en technologische ontwikkeling, maar van een morele ontwikkeling bespeur ik niets in de laatste 2000 jaar. Nu zal Wiel Eggen mij wellicht tegenwerpen, dat ik de mystieke ervaringswereld van Teilhard in mijn rationele overwegingen misken. Maar dan stel ik: als je mystieke ervaringen probeert te verwoorden, dan ontkom je niet aan rationele overwegingen en definitie van begrippen.

Terug naar de djihad: ik zie dus weinig in een gezamenlijke djihad, ook niet in teilhardiaanse interpretatie. Wel zijn wij gehouden tot een dialoog met de onder

---

¹ Wie een mens doodt anders dan op grond van doodslag, corruptie en schade aan de gehele natuur en/of de mensheid, zal worden beschouwd als iemand die de hele mensheid heeft gedood. (*redactie*)

ons levende moslims, ook al is hiervan theologisch niet veel te verwachten zolang de Koran alleen letterlijk geïnterpreteerd mag worden en de imams geestelijk nog niet 'ingeburgerd' zijn in ons geseclariseerde land.

Naschrift redactie: Bonting zegt in de voorlaatste alinea van zijn bovenstaande reactie niets te bespeuren van een morele ontwikkeling in de laatste 2000 jaar. Dat lijkt moeilijk met rationele argumenten hard te maken. Voor zover deze opmerking echter als een kritiek bedoeld is op het christendom, zou je haar ook kunnen lezen als juist een steun voor Teilhard de Chardin, die de verstarring van juist dit christendom met zijn visie op evolutie beoogde te doorbreken.

IV - Teilhard als socioloog door Hans Vincent

In mijn studietijd en ook daarna heb ik Teilhard bestudeerd. Zijn ideeën spraken mij aan en in de periode dat ik hoofddocent aan de Universiteit van Amsterdam was, heb ik ook colleges aan hem gewijd. Dat vond niet plaats binnen het reguliere studieprogramma sociologie dat ik verzorgde, maar als onderdeel van een algemeen filosofieprogramma van CREA, het instituut dat vrije programma's voor studenten organiseerde. De leiding van CREA vond de behandeling van Teilhard niet bijzonder wenselijk, want in die tijd - ca 1980 - werd aan de universiteiten alles wat maar enigszins naar idealisme (als tegenstelling met materialisme) en metafysica riekte, als verdacht beschouwd. Ideeën zijn immers de afgeleiden van de materiële grondslagen, ofwel in marxistische termen: de ideologische bovenbouw wordt bepaald door de economische onderbouw, i.c. de verhoudingen van de sociale klassen in de maatschappij.

Daarna heb ik niet veel aandacht aan Teilhard geschonken totdat Henk Hogeboom n.a.v. de publikatie van mijn laatste boek *Ons wereldbeeld en het integrale denken* contact zocht. Door *GAMMA* en andere publikaties van de Stichting Teilhard de Chardin duik ik af en toe weer in de ideeën van Teilhard, die voor mij interessant zijn en blijven. Uit de vertaalde teksten in het laatste nummer van *GAMMA* (nr. 6) blijkt dat Teilhard niet alleen priester en bioloog is, maar ook nog socioloog. Dat hij in dat opzicht ook een synthetisch-progressief standpunt inneemt is niet verbazingwekkend en dat beschouw ik ook als zeer positief.

Zijn opmerkingen die hij maakt over de grote drie maatschappelijke stelsels van de 20^e eeuw zijn nu wel achterhaald. Het is inderdaad juist, dat de periode van zijn geschriften gekarakteriseerd kan worden als het strijdtoneel van democratie, fascisme en communisme. Teilhard wist in 1936 nog niet wat het lot van deze systemen zou worden. Hij kon ook niet weten, dat zowel fascisme als communisme uiterst autoritaire en ook gewelddadige systemen zouden worden, die in warme en koude oorlogen door de westerse democratieën zouden worden bestreden en uiteindelijk ook overwonnen. Ook de kritiek die hij had op de democratie is aan dat jaartal te relateren. Indertijd waren gedachten zoals *De opstand der horden* (José Ortega y Gasset) en *Vermassung und Kulturverfall*

(Hendrik de Man) inderdaad in intellectuele kringen gangbaar: stemrecht voor het volk zou leiden tot culturele degeneratie. Nu kan men over het huidige niveau van de westerse cultuur verschillend denken. De processen van vermaterialisering, individualisering en toename van hedonisme (de leer van het plezier) zijn zeker waarneembaar. Anderzijds heeft er onder de grote massa's in de westerse wereld juist een emancipatie van arbeiders, vrouwen en buitenlanders plaatsgehad en daardoor ook een toename van kennis en vorming.

De westerse democratie heeft dan ook de strijd met de andere systemen van de 20^e eeuw gewonnen. Door sommige sociale wetenschappers (bijv. Francis Fukuyama) wordt dit gezien als het einde van de geschiedenis. Anderen (met name Samuel Huntington) stellen, dat alleen de aard van de tegenstanders is veranderd, maar niet het principe van de strijd om de wereldhegemonie. Die zou zich nu en in de toekomst vooral afspelen tussen beschavingen, gekenmerkt door godsdienst, waarbij de islamitische en de Oost-Aziatische zich als potentieel dominante beschavingsgebieden aankondigen. Daarbij wordt het westen gekarakteriseerd als christelijk, hetgeen toch tenminste aangevuld zou moeten worden met 'humanistisch'.

Deze moderne sociale theorieën gaan daarbij voorbij aan het feit, dat zich ook een geheel ander soort proces voordoet, en dat is de globalisering. Ik denk dat wij de sociale processen op wereldschaal ook vanuit dit gezichtspunt moeten bekijken. Het zijn vooral de technologische en economische ontwikkelingen, die de grenzen van ideologische systemen en beschavingsgebieden doorbreken. De mogelijkheden van informatie en van vervoer, de uitwisseling van kennis en goederen maken van onze wereld steeds meer één wereld. Dat dit nog niet leidt tot duidelijke politieke structuren en tot integratie van en tolerantie tussen groeperingen met verschillende culturele identiteit, heeft slechts te maken met de fasen waarin evolutionaire processen zich voltrekken. Techniek en economie lopen nu eenmaal voorop, politiek en cultuur volgen met tijdsintervallen dezelfde weg.

De stelling van Teilhard dat de evolutie zich noodzakelijkerwijs ontwikkelt naar de eenheid van mensen vertegenwoordigd in de "Geest van de Aarde" kan dus zonder meer als juist worden erkend. De beschrijving, die Teilhard geeft in zijn lezingen van 1941, een tijd waarin de grote wereldbrand reeds was begonnen, getuigt van een groot optimistisch en visionair vermogen. Dat tot die "Geest van de Aarde" ook de manifestatie van God behoort, acht ik alleszins aanvaardbaar. Het is immers juist de natuurwetenschap, die steeds meer tot de conclusie komt, dat zich achter de kenbare wereld nog een geheel ander universum bevindt. De vraag of het doel van de evolutie ook door de figuur van Christus wordt aangeduid, is voor mij minder vanzelfsprekend. De noösfere wordt gekenmerkt door denken en liefde. Het denken is niet bepaald een sterk punt in het christendom, maar veel meer een ontdekking die terug leidt naar de klassieke, Grieks-Romeinse wereld. De liefde is inderdaad een zeer belangrijk element in de christelijke leer, maar dit wordt ook in de meer progressieve richtingen van andere religies, zoals de islam

en het boeddhisme, als ethisch doel erkend. Ik acht dan ook de pogingen tot religieuze synthese, zoals we die kunnen vinden in theosofie en soefisme noodzakelijke stappen op de weg van de menselijke evolutie.

Het denken en de liefde zijn momenteel nog maar in een elementair stadium aanwezig. Op *sociaal* niveau zijn de democratie en de rechten van de mens daarvan de eerste manifestaties. Die democratie heeft zich enigszins gerealiseerd in de politiek, maar nog niet in de wereld van de economie. Deze produceert welvaart voor de massa's van de geïndustrialiseerde delen van de wereld, maar de sociale verhoudingen zijn nog autoritair, de grondstoffen worden in hoog tempo verbruikt en het klimaat verandert met desastreuze gevolgen voor sommige streken van de aarde. Er is nog steeds massale armoede in andere delen van de wereld en de opleiding en ontwikkeling van vele miljarden mensen, vooral vrouwen, blijft op een uiterst laag niveau. Het grootste probleem is wel dat van de oorlogen, burgeroorlogen, massamoorden en terroristische activiteiten, die nog steeds niet uitgebannen zijn.

Op *ideëel* gebied is er nog een groot gebrek aan tolerantie, laat staan synthese van de belangrijke geestelijke stromingen. Dat zijn de grote godsdiensten en de idealistische filosofieën, maar dat geldt ook voor de tegenstelling tussen de denkwijzen van de wetenschap en van de religie. Niettemin zijn ook hier processen op gang die langzaam maar zeker in dezelfde richting wijzen.

Het zal dus nog even duren voordat de Geest van de Aarde kans krijgt zich te realiseren. Evolutionaire processen verlopen langs een grillige weg en vergen tijd. In de geschiedenis van de aarde zijn een paar honderd jaar slechts enkele tikken van de secundewijzer van de kosmische klok. Maar de ontwikkeling in de richting van het punt omega is op onomkeerbare wijze in gang gezet en dat geeft goede hoop.

V - Over wetenschappelijke integriteit en metaforen - antwoord aan dhr.

Bonting, jrg. 8 nr. 6 pag. 6 en 7 door Gerrit Teule

De heer Bonting eindigt zijn kritische betoog met de zin: "Zijn vergelijking met het *docking* van ruimtevoertuigen is geen bewijs". Dat ging over het idee, dat de intensieve radiocommunicatie tussen twee ruimtevaartuigen tijdens de ontmoeting wel aanwezig is, maar niet door een lenzenkijker te zien is. Dit ter vergelijking met de door Benveniste voorgestelde hypothetische radiocommunicatie tussen cellen, die ook niet door de microscoop zichtbaar is en dus lang onontdekt zou zijn gebleven. Uiteraard was de '*docking*'-gedachte een metafoor en metaforen bewijzen nooit iets. De functie van een metafoor is niet iets te bewijzen, maar de geest ontvankelijk te maken voor een nieuwe gedachte.

Een nieuwe metafoor opent de ogen voor andere, onontdekte aspecten van de werkelijkheid. Zo'n aspect is bijvoorbeeld de gedachte, dat subtiele elektro-

magnetische krachten en trillingen de basis zijn voor alles wat wij in dit heelal zien en zijn, en met name voor alles wat leeft en groeit. Deze uiterst snel vibrerende krachten geven de atomen hun ruimtelijke vormen, verenigen atomen tot moleculen, vormen macromoleculen en eiwitten, vormen cellen met hun membranen, organen, levende weefsels, onszelf. Bovendien vullen deze krachten het vacuüm van het heelal met informatie en energie. Ze verzorgen onze communicatie en de communicatie tussen alle andere levende systemen via al of niet virtuele fotonen, die met de snelheid van het licht het vacuüm van het heelal doorkruisen. Al deze elektromagnetische krachten en trillingen bij elkaar kunnen we 'licht' noemen, en daar ligt meteen ook een zeer diepe betekenis van Gods woord: "Daar zij Licht".

Wat dat betekent in natuurkundige zin, begint ons nu pas heel langzaam wat duidelijker te worden, maar we krabbelen nog maar wat aan het oppervlak. Het boek *Electromagnetism and the Sacred* van Lawrence W. Fagg doet een moedige poging om deze gedachte te verwoorden en dat mondt uit in een hypothese waarin geest en stof, spiritualiteit en materie, God en wereld, wetenschap en geloof, elkaar vinden in het natuurfenomeen elektromagnetisme. Teilhard de Chardin wordt in dat Amerikaanse boek uitvoerig aangehaald, zelfs met foto. De diepe werking van elektromagnetisme was ook de leidende gedachte in het werk van Jean Charon met zijn 'Complexe Relativiteitstheorie'. Zoals subtiel trillend elektromagnetisme overal in deze wereld, van atomen tot sterrenstelsels, aanwezig is, haar werk doet en de evolutie voor zich uit stuwt, zo is ook Gods immanentie overal aanwezig en bezig, zowel op subatomair niveau als in sterren en galactische stelsels.

Mag ik na dit hoge gedraaf nu ook even een laag-bij-de-grondse en provocerende alinea afleveren? Onze minister van Economische zaken Jorritsma zei onlangs in de pers: "De academische research moet worden afgerekend op haar marktgerichtheid". Over zo'n heldere uitspraak kan ik me af en toe erg kwaad maken, maar ze is wel realistisch. Vanuit mijn ervaringen in het commerciële leven (computerinstallaties bij grote bedrijven en wetenschappelijke instellingen) heb ik als buitenstaander (zelf ben ik geen academicus, maar een technicus, een werktuigbouwer, met een voorliefde voor praktische en constructieve zaken) jarenlang frontbalkon gezeten bij het kijken naar mensen, die zich enerzijds voordoen als integere wetenschappers en die anderzijds ongeremd commerciële handelingen verrichten.

Recent universitair voorbeeld: enerzijds bedrijft de professor wetenschappelijke research en anderzijds drijft hij privé een BV'tje om de resultaten te gelde te maken. Met name bij de discussie over de gezondheidsaspecten van elektromagnetische straling spelen de financiële belangen een enorm grote rol. Datzelfde speelde ook bij de discussie over gezondheidsaspecten van asbest, DDT en tabak, waarbij resultaten van onderzoek stelselmatig door collega-wetenschappers (dik

betaald door de belanghebbende industrie) werden gefrustreerd en tegengewerkt. Want, wie betaalt, bepaalt, nietwaar? Dat is pas de 'marktgerichtheid', waar we naar toe willen! Wetenschappelijke uitspraken hebben een prijs en zijn gewoon te koop! Als je daar als gewone burger chocola van wilt maken, moet je dus voortdurend op je hoede zijn. Als je echt wilt snappen hoe het werkt, dan moet je veelvuldig de Amerikaanse uitdrukking toepassen: *Follow the money*. Kijk hoe het geld stroomt en waar de belangen liggen. Zo wordt bijvoorbeeld ook de keuze van George Bush jr. als president en marionet van de industrie een stuk helderder. "*Let's buy us a president*", las ik in een kritisch Amerikaans artikel.

Is de bovenstaande alinea (en met name de banden tussen geld en wetenschap) nou onverantwoorde stemmingmakerij of gewoon het vaststellen van gangbare praktijken? Stemmingmakerij, zegt de heer Bonting. Hij en collega-wetenschappers voelen zich daardoor aangetast in hun integriteit. Hij schijft: "Geen subsidiegever, geen industrie beïnvloedde mijn beslissing. En zo gaat het in vrijwel al het academisch onderzoek". Ik zou hem graag willen geloven, ware het niet dat het woord 'stemmingmakerij' zo vaak wordt gebruikt om alles wat tegen de hedendaagse consensus in gaat, de mond te snoeren.

Hier botsen twee metaforen. De ene metafoor is de romantische droomwereld van belangeloze wetenschappelijke interesse, waardevrij onderzoek en de vrije geest van de mens, die uitsluitend en alleen uit pure wetenschappelijke nieuwsgierigheid steeds dieper doordringt in de essentie van onze wereld. Helden zijn het, die uitsluitend het beste met ons voor hebben. Hun hoogste ideaal is het winnen van de Nobelprijs, maar dan alleen voor de eer, niet voor het geld, uiteraard. In mijn ogen is dit een mythe, een naïeve metafoor, een denkfossiel uit de negentiende eeuw, waar veel wetenschappers nog steeds graag in geloven en ons graag in laten geloven (ook al hebben ze officieel een hekel aan metaforen). De andere metafoor is de rauwe en cynische economie, waar miljardeninvesteringen de dienst uitmaken. Zo is het wetenschappelijke onderzoek naar genen, gentechnologie, klonen, AIDS-medicijnen, etc. zwaar gekoppeld aan massieve financiële belangen van de medische industrie, die met allerlei patenten omgeven moeten worden. Stel je voor dat een Afrikaanse aidspatiënt zonder geld onze dure medicijnen zou gaan gebruiken! Alles goed en wel, maar gratis gaat te ver! Niet de patiënt telt, maar het patent. Handel gaat altijd om mensen met wensen *en* centen, en wie geen centen heeft, valt buiten de boot. Nee, ziekten behandelen (N.B. met opzet vermijd ik de woorden 'zieken genezen') is *business, big business*.

Elektromagnetische straling (door b.v. draadloze communicatie) is ook *big business*. Kijk maar naar de verkoop van de UMTS-zendlicenties (110 miljard dollar wereldwijd en dan moet het netwerk met 40.000 UMTS-zenders in Nederland nog helemaal worden aangelegd). Stralingen en gifstoffen (samen de 'elektrochemische cocktail'), die mensen ziek maken, zijn dus *big business* in het kwadraat: het is goed voor de chemische, de elektrotechnische *en* voor de medi-

sche industrie. De term 'medische industrie' is een verzamelnaam voor alle medicijnfabrieken, ziekenhuizen, artsen, zielknijpers, verzekeraars, fysiotherapeuten, doodkistenmakers, begrafenisondernemers, kortom: iedereen die leeft van de ziekten en de dood van de ander, heel eufemistisch weergegeven als 'zorg'. "*Make no mistake*" (stopwoordje van Bush jr.), het is een industrietak als alle andere met balansen, winstverwachtingen, aandelen en vaste banen. De medische industrie heeft in principe belang bij mensen, die lang leven en ongezond zijn. Kwaadwilligen zouden zelfs kunnen bedenken, de hemel moge het verhoeden, dat deze industrietakken samen met de chemisch industrie in het geniep een monsterverbond hebben gesloten t.b.v. winstoptimalisatie.

Hoe het ook zij, wetenschappelijke onderzoekers spelen in dit mondiale spel helaas een cruciale rol, want uiteindelijk is het allemaal toegepaste wetenschap, wat de klok slaat. Hoe 'waardenvrij' en idealistisch het oorspronkelijke onderzoek ook geweest moge zijn, *the man in the street* krijgt steevast te maken met de praktische en commerciële gevolgen, en of dat bijdraagt aan zijn persoonlijke geluk en levensvervulling staat nog te bezien (en wordt ook nauwelijks interessant geacht, zeker niet door aandeelhouders!). Velen gaan er ook versneld aan dood, met name als het wetenschappelijke onderzoek uiteindelijk leidt tot iets lieflijks als een *Daisy Cutter*. Hoe dan ook, wetenschappers die met brandschone handen hun pensioen bereiken, kun je alleen maar jaloers vragen: Waar koopt u toch uw zeep?

Aanvankelijk ging onze discussie over een puur wetenschappelijk onderwerp: de elektromagnetische communicatie tussen cellen en tussen cellen en moleculen. "De meerderheidsconclusie van de wetenschappelijke gemeenschap was tenslotte dat dit wetenschappelijk (fysisch of chemisch) onzin is", zegt Bonting. Zoekt en gij zult vinden, jawel, maar alleen dat waar je naar zoekt. Richt je je op microscopisch zichtbare materialistische eigenschappen dan vind je alleen die. Circa tien jaar geleden zou dus voor eens en altijd uitgemaakt zijn, dat andere dan zichtbare vormen van cellulaire communicatie onzin zijn. En dat nota bene terwijl de kennis over de subtiele en extreem complexe elektrische werking van levende structuren nog volop in ontwikkeling is en zich mogelijk zelfs gaat ontwikkelen tot *hèt* studieonderwerp van deze nieuwe eeuw. Want we begrijpen er nog steeds geen fluit van, ondanks de poeha van materialistische zijde. In het boek *The living energy universe* van Schwartz en Russek wordt zelfs heel voorzichtig de hypothese naar voren gebracht, dat tussen alle levende systemen in dit universum (dat reikt vanaf atomen via onszelf tot sterrenstelsels) een intensieve communicatie bestaat, die door de tijd heen blijft voortgaan en zodoende ook de historie vasthoudt. Daar gebeurt wat wij 'leven' noemen.

De consensushouding in het citaat van Bonting is vragen om het intrappen van een open deur. De wetenschap zou vandaag nog op het niveau van de middeleeuwse alchemie gestaan hebben, als de consensus het altijd voor het zeggen had gehad.

Het zijn immers met name de enkelingen, die, meestal tegen de consensus in, nieuwe gedachten aandragen? De consensus bedenkt nooit iets nieuws en zal iedere nieuwe metafoor in een redeloze reflexhandeling afwijzen. Pas als de nieuwe gedachte na decennia en na veel tegenwerking breed aanvaard is, wordt de bedenker-op-leeftijd op een overdreven hoog voetstuk gehesen, ter compensatie van een vaag schuldgevoel en misschien ook wel in de hoop dat hij eraf dondert en dat de bastaard alsnog zijn nek breekt. Of zoals James Lovelock, de ontwerper van de Gaia-metafoor (je begrijpt de aarde een stuk beter, als je haar ziet als een levend wezen), het wat aardiger zegt: "De vooruitgang in de wetenschap is langzaam en onvoorspelbaar; het is vaak wachten op een ingeving van een enkel genie. Het in dienst nemen van honderd nieuwe en goed opgeleide geleerde doctoren..... levert waarschijnlijk alleen maar een goede vaste baan voor deze gelukkigen op." (uit: *Gaia, de genezing van de aarde*).

Ik geef grif toe dat mijn geloof in de wetenschappelijke integriteit tijdens mijn carrière nogal wat averij heeft opgelopen en steeds meer plaats heeft gemaakt voor een licht cynische visie (maar hopelijk wel met humor en dat maakt het dragelijk!). Dat is een beetje unfair naar de heer Bonting, waarvoor alsnog mijn excuses. Ik weet ook helemaal niet of Charon, Benveniste, Lovelock, Fagg of Schwartz en Russek zo verschrikkelijk geniaal zijn. Dat zal de tijd leren. Dom en/of laf zijn ze in ieder geval geen van allen en dat is alweer een groot pluspunt. Voorlopig vind ik hun pogingen erg sympathiek en ze reiken nieuwe metaforen aan over de levende natuur, die de fantasie prikkelen en nieuwe aspecten van de werkelijkheid binnen denkbareik brengt. Ik wens daarom mijzelf, alle lezers van *GAMMA* en ook de heer Bonting nog veel van dit soort nieuwe metaforen toe (en dat zeg ik zonder sarcasme, want ze komen slechts af en toe te voorschijn, aldus Lovelock, en dat impliceert dus nog een lang en interessant leven).

Over de boeken *The living Energy Universe* en *Electromagnetism and the Sacred* kom ik binnenkort met een beschrijving voor de *GAMMA*-lezers. Over het laatste boek ben ik in bespreking voor een Nederlandse vertaling.

De waarde van de Westerse individualisering

Henk Hogeboom van Buggenum

In de Westerse samenleving heeft het individu een grote mate van zelfstandigheid kunnen ontwikkelen. Dit komt zeker mede doordat het onderwijs er voor steeds meer mensen toegankelijk werd. In Nederland zette die ontwikkeling pas goed rond 1950 in. Toen begon de eigenlijke democratisering van het onderwijs. Was het voordien een uitzondering als kinderen uit middenklas- of arbeidersmilieus naar het voortgezet onderwijs doorstroomden, thans is dat - zoals men zegt - 'de gewoonste zaak van de wereld'. Het is echter goed, dat we ons realiseren, dat dit voor de rest van de wereld, met name de landen buiten de Westerse samenlevingen allerminst gewoon is. Een land als Afghanistan bijvoorbeeld telt nog meer dan 80% analfabeten. Tevens is het goed je af te vragen wat nu precies die democratisering van het onderwijs heeft opgeleverd aan voor- en nadelen voor onszelf en voor de rest van de wereld.

Ten eerste is het duidelijk, dat de elite, die - al dan niet terecht - haar gezag en/of macht aan kennis ontleende, zich thans langzaam maar zeker tegenover een steeds grotere groep van ontwikkelde medemensen moet waarmaken. Men neemt niet gauw meer iets aan louter 'op gezag'. Waar regentenmentaliteit heerste, is die dan ook nagenoeg geheel verdwenen. Gezag verwerft men op grond van kennis, die vanwege de snelle ontwikkeling van wetenschap en techniek in een *éducation permanente* moet worden bijgehouden. Dat is bepaald niet meer zo makkelijk als vroeger, toen die ontwikkeling niet alleen minder snel ging, maar ook nog door een beperkte groep van mensen werd gestuurd en gevolgd.

Wat zal er in kinderen uit milieus waar nauwelijks werd gelezen - en dan misschien alleen nog 'De commissaris vertelt', 'De commissaris vertelt verder' en 'De commissaris kan me nog meer vertellen' - zijn omgegaan die voor het eerst in hun familie met voortgezet onderwijs in aanraking kwamen? Wat was dit voor een werkelijkheid? Het Nederlands klonk hier anders, men ging anders met elkaar om, in boeken stonden woorden waarvan men nog nooit had gehoord, enz. enz. Ook de leraren waren niet op zulke kinderen voorbereid en men besloot al gauw, dat er onderwijsvernieuwingen nodig waren. Dit proces is nu zo'n vijftig jaar aan de gang, en bij velen wordt het duidelijk dat men zich in het onderwijs - begrijpelijkerwijs - teveel op de nuttigheidsvakken heeft gericht. Immers, als je ergens tijd in steekt moet dat ook iets opleveren. Wat zich vroeger alleen een elite kon permitteren, moest nu ook aan anderen ten goede komen. Wat dat betreft is de democratisering van het onderwijs geslaagd. De scholing van brede groepen in de samenleving heeft ons materieel geen windeieren gelegd, en het is niet meer alleen de aristocratie die bijvoorbeeld op wintersport gaat. *So far, so good!*

De materiële welvaart, hoe goed ook, heeft echter één groot nadeel. Waarom zou iemand zich inspannen om nog meer van zijn leven te maken, als hij het al beter

heeft dan zijn ouders, zich veel meer kan veroorloven dan zijn hele familie vroeger? Is het niet mooi genoeg om financieel onafhankelijk te zijn en je zoveel te kunnen permitteren?

Goed onderwijs heeft dus twee kanten. Enerzijds leidt het tot de snelle wetenschappelijke en technologische veranderingen, die *een éducation permanente* vereisen. Anderzijds leidt het tot een materiële welvaart, die mensen de prikkel kan ontnemen om zich voortdurend te blijven vormen. Vanuit het teïlhardiaanse denken zijn beide houdingen tegenover de *éducation permanente* terug te voeren op een vorm van 'overleven'. Waar de strijd om het bestaan gevoerd werd vanuit een gemis aan materiële zaken, is met de overvloed daaraan de noodzaak tot verdere inspanning verdwenen. Voor diegenen die nauwelijks een gemis aan materiële zaken hebben gekend, ligt de waarde van het leven niet zozeer in de materie, maar eerder in generaties lang doorgegeven principes, die hen tot welstand hebben gebracht. Deze principes poogt men langst ideologische weg voor zichzelf en anderen in steeds wisselende historische situaties duidelijk te omlijnen, aan te passen en door te geven. Hier wordt een strijd gevoerd om het overleven van geestelijk erfgoed.

Nu heb ik het hierboven wellicht doen voorkomen alsof de gerichtheid op materie enerzijds en op geestelijk erfgoed anderzijds afhankelijk zou zijn van een duidelijke tweedeling in de maatschappij tussen milieus die vóór 1950 wèl en die geen voortgezet onderwijs konden genieten. Dat is niet mijn bedoeling. Ik wil slechts een tendens aangeven. Men zal zeker uit beide milieus genoeg voorbeelden van de omgekeerde gedragslijn kunnen aanhalen. Sterker, als we ervan uitgaan dat de visie van Teilhard de Chardin juist is, dan zal het bewustzijn van de ondergeschikte betekenis van materie toenemen naarmate men er meer mee is verza-digd. Dat zien wij in alle lagen van de bevolking. Anderzijds kan men ook overal een grote mate van onverschilligheid bespeuren voor het 'overleven' op langere termijn juist door de materiële welvaart.

Laat ik wat concreter worden en een voorbeeld geven uit de actuele werkelijkheid. De commissie Terlouw heeft haar eindrapport uitgebracht van het publiek debat *Eten en genen*. Aan dit debat namen 50.000 mensen deel. De conclusie van Jan Terlouw, die hij o.a. in Trouw d.d. 10 januari ventileerde, luidde: "Het kan de meeste Nederlanders eigenlijk niet schelen of hun voedsel genetisch wordt veranderd [...]. Had ik een debat mogen leiden over wie de bondscoach wordt, dan hadden miljoenen mensen meegedaan."

Een ander voorbeeld. Het KURF organiseerde op 8 januari 's avonds in Utrecht een discussie over de toekomst van Afghanistan tussen een arts, een juriste, een natuurkundige van de RUL en een journalist, allen uit dit land afkomstig en sprekend in het Nederlands. Er waren slechts *vijftig* (!) mensen, onder wie enige Afghanen. Mijn beeld van de situatie in Afghanistan is erdoor verbreed. Zonder

goed onderwijs heeft dit land, waar meer dan 80% van de bevolking analfabeet is, geen toekomst in onze moderne wereld. Ayatolla Musa, de journalist, draaide o.a. een video over zijn volk, de Harrare, die ook te zien is onder 'Strijders van Khorasan' op >www.denieuweomroep.nl<. De wereld blijkt totaal geen aandacht te hebben gehad voor het vreselijke lot van dit volk. Dat het een aanslag in de VS moest zijn om hierin een zekere verandering te brengen, is wel heel wrang. De arts, Nasid Sayed, secretaris van de Afghaanse Culturele Vereniging in Nederland, wees erop dat stabiliteit in het land belangrijk is voor de oliewinning, het materiële belang dus. Vóór 11 september had de Taliban daarvoor gezorgd en daarom was zij door het Westen gesteund. Nu lag alles in puin, ook de ziekenhuizen waarin het vrouwen was toegestaan als arts en verpleegkundige met steun van het Rode Kruis te werken. De mens werd hier grootschalig de dupe.

Materiële belangen bergen het gevaar in zich van kortzichtig beleid. Waar deze meer meetellen dan de mens, kunnen echter op den duur grote problemen ontstaan. Niet alleen voor sommige volkeren, maar zelfs voor de gehele mensheid. Daarom is waakzaamheid geboden. Het egoïstische kortetermijndenken kan slechts via doelgericht onderwijs worden teruggedrongen. En wat doelgericht is kunnen we onder meer van een evolutiedenker als Teilhard de Chardin leren. Hij wees erop, dat men van de geest nooit genoeg krijgt, maar dat het ophopen van materie verstikkend en uiteindelijk dodelijk is. De geest tracht de ware aard van de natuur - van mens, dier en ding - te doorgronden. Het zou prioriteit verdienen om ons onderwijs daarop af te stemmen. Daardoor bevorderen wij het respect voor elkaar en voor de natuur om ons heen. Een betere weg naar vrede en daarmee naar de instandhouding van de samenhang in de wereld lijkt niet mogelijk. Immers, hoe meer wij gericht blijven op materieel belang, hoe meer wij van onszelf en van elkaar vervreemden.

We zien dit ook in Israël. Enkele NGO's en kerkelijke organisaties in Nederland hebben het initiatief genomen in ploegen net zolang rapporteurs naar Israël te zenden tot de VN deze taak zullen overnemen. Cees Otto, bestuurslid van de Ver. Woodbrookers, behoorde tot de eerste ploeg van acht. Hij vertelde ons op 5 jan. (en ook in het TV-programma Heilig Vuur) hoe hij daar gedurende drie maanden als waarnemer in o.a. de Palestijnse vluchtelingenkampen had gewerkt. Een eventuele oplossing om het geweld daar te keren, zag hij in het afstaan van de Israëlische koloniale nederzettingen ten gunste van de vluchtelingen. Hoe uitzichtloos de situatie ook is, dit zou (zei ook de joodse journalist Harrie de Winter in TV-programma Buitenhof op 20 jan. jl.) een gebaar kunnen zijn, dat de weg opent naar vrede in dit gebied. Immers, de mens laat men dan prevaleren boven het bezit van grond en eigendom, het materiële belang. Christenen zouden zelfs voorgesteld hebben om bepaalde gebieden (waaronder Jeruzalem) niet te delen maar het totaal af te staan net als de ware moeder deed met haar kind na het Salomonsoordeel. De Duitse dichter Lessing suggereerde in zijn toneelstuk 'Nathan der Weise' (1791) dat de ware godsdienst gekenmerkt wordt door het feit,

dat zij zich bemind weet te maken bij haar omgeving Is dit wellicht een teken, dat het christendom daarvoor gaat? Lessings toneelstuk heeft nog niets aan actualiteit verloren, temeer daar het in Jeruzalem tussen de drie monotheïstische godsdiensten speelt.

Ik begon mijn betoog met te wijzen op de individualisering als gevolg van het onderwijs. Waar de grote machtsblokken van kerken, staten en multinationale ondernemingen en instanties er niet in slagen de aanzet te geven tot een voor iedereen leefbare wereld, wordt een beroep gedaan op ieder individu een bewuste keuze te maken en zich in zijn of haar kring in te spannen voor het doorzichtig maken van verbanden, het afbreken van machtsbolwerken en de onbaatzuchtige opbouw van een leefbare wereld. Zo'n wereld ontstaat beetje bij beetje - om met Rinus van Warven te spreken [blz.23] - na elk "verzoenend gesprek, waarbij mensen die vervreemd zijn van elkaar, van zichzelf of van God, tot zichzelf komen, aanvaarding en vergeving ervaren en zo in hernieuwde relaties leren leven".

De Táhírih-lezing
van de Bahá'í-geloofsgemeenschap
zondag 24 maart 2002 van 12:00 tot 16:30

Conferentieoord De Poort, Biesseltsebaan 34, GROESBEEK (bij Nijmegen)

Dr. Martin A. van Kalmthout:
Psychotherapie: tussen wetenschap en religie
(De toegang is vrij)

Martin van Kalmthout, universitair hoofddocent klinische psychologie en persoonlijkheidsleer aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen en vrij gevestigd psychotherapeut gaat ervan uit dat psychotherapie het midden houdt tussen wetenschap en religie. Hij zal deze stelling bespreken aan de hand van de volgende onderwerpen: het spanningsveld tussen psychotherapie en wetenschap; de gespannen relatie tussen psychotherapie en religie; de secularisering, de individualisering en de psychologisering van onze cultuur; wetenschap als de nieuwe religie; pseudowetenschap en pseudoreligie; religie zonder God; persoonlijke religie en georganiseerde religie; psychotherapie en zingeving.

Met deze lezing wordt door de Bahá'í-geloofsgemeenschap de lijn voortgezet van het wetenschap-religiedebat, waaraan ook de Stichting Teilhard deChardin in 1998 een bijdrage mocht leveren met de lezing 'Wetenschap en religie als partners' (zie *GAMMA* jrg. 5 nr. 4, laadbaar vanaf onze website)

De biecht en het Ware Zelf

Rinus van Warven

Vriend en vijand zijn het erover eens. Als het fenomeen biecht niet had bestaan, zou het onmiddellijk moeten worden uitgevonden. Eigentijdse pastores en moderne psychotherapeuten erkennen de waarde van het verzoenende gesprek, waarbij mensen die vervreemd zijn van elkaar, van zichzelf of van God, tot zichzelf komen, aanvaarding en vergeving ervaren en zo in hernieuwde relaties leren leven.²

Althans, zo zou het moeten zijn. De biecht heeft in de loop van de geschiedenis haar louterende functie verloren, mede dankzij een onverkwikkelijke biechtpraktijk. De middeleeuwse biechtpraktijk, waarbij de kerk rijk werd door het zogeheten aflaatstelsel, vormde zelfs een van de belangrijkste aanzetten tot de Reformatie. Het was met name Maarten Luther die de toenmalige biechtpraktijk aan de kaak stelde. Maar ook Luther had niets tegen de biecht als zodanig. Wanneer er geen biecht zou bestaan zou hij deze instelling, volgens zijn eigen woorden: "Aus der Erde graben und über 1000 Meilen weit herholen" willen. Ook hij wist kennelijk al dat de biecht een therapeutisch wondermiddel zou kunnen zijn. Maar dan moet de biecht niet gebruikt worden als een kerkelijk repressiemiddel.

Zonde

Maar de priesterlijke traditie van vergeving van zonden en biecht bestond niet alleen in de oude christelijke kerk. Pastor Mansell Pattison³ pleitte ervoor dat het terrein van de counseltechnieken niet alleen blijft voorbehouden aan de therapeutisch geschoolde vakmensen, maar dat ook pastores gebruik gaan maken van de moderne psychologische inzichten en methoden. Hij beschrijft de rol van de sjamaan of de medicijnman, de priester-heelmeester als genezer in tal van samenlevingen. "Geest en lichaam waren één. Zonde was ziekte en ziekte was zonde. De sjamaan was tegelijkertijd de heelmeester van geest en lichaam. Door de verrichting van geneeskrachtige handelingen en rituelen werd het geestelijke probleem opgelost en het lichaam genezen. De effectiviteit van de sjamaan was niet afhankelijk van wat hij deed, maar van wie hij was."

Naarmate de samenlevingen gecompliceerder werden, werd - volgens Mansell Pattison - de rol van de sjamaan ingewikkelder. "Ziekte werd niet meer zozeer gedefinieerd als een persoonlijk, geestelijk probleem, maar meer als een natuurlijk verschijnsel. Bepalend voor de sjamaan was toen zijn technische deskundigheid: wat hij deed was belangrijker dan wie hij was. Naarmate deze tendens zich verder

---

² Dr. Gerben Heitink, pastoraat als hulpverlening, Uitg. Kok Kampen, 1977

³ E. Mansel Pattison, Pastor zijn in het sociaal systeem dat kerk heet, Uitg. De Toorts, Haarlem 1979

ontwikkelde, werden de geestelijke en de technische functie van de sjamaan gescheiden in twee uiteenlopende beroepsrollen: de rol van de priester en de rol van de geneesheer. Op soortgelijke wijze werd genezing uiteengelegd in twee onderscheiden componenten: de geestelijke genezing van de persoon (de ziel) en de technische genezing van ziekten (het lichaam)."

Natuurlijk gaat het hierbij om verwrongen tegenstellingen. Het gaat uiteindelijk om de overlappende rol van priester en arts: beide beroepsdragers hebben te maken met mensen die levensproblemen hebben, waarvoor maar 'zelden' een uitsluitend geestelijke of uitsluitend medische 'genezing' bestaat. "De priester die zijn taak uitsluitend opvat als het redden van zielen, is niet in staat de emotionele, sociale en lichamelijke noden van de parochianen te zien en daar iets aan te doen. En de arts die zijn medische taak uitsluitend opvat als het herstellen van fysiologische functies, miskent op soortgelijke wijze de emotionele, sociale en geestelijke noden van de patiënt," aldus Mansell Pattison.

Tederheid

"Hij vormt de schakel tussen deze wereld en het hiernamaals, een heldere bron, waaraan de dorstigen zich kunnen laven. Hij is de boom, die vast geworteld staat aan de oever van de rivier der schoonheid en die de rijpe vruchten draagt, waarnaar de hongerige harten hunkeren.

Hij is een kwinkelerende nachtegaal, die met zijn schone zangen degenen sust, die het droef te moede is.

Hij is een witte wolk die 's avonds aan de einder oprijst en zich steeds uitbreidt, tot hij het ganse luchtruim vult, om zich vervolgens uit te storten over de bloemen van de velden des levens, die hun kelken openen voor deze overvloed. Hij is de engel, door de goden gezonden om de mens te onderrichten in de wegen der goden.

Hij is een stralend licht, dat door de duisternis niet is overmand, dat niet onder de korenmaat geplaatst is en door de wind niet wordt uitgedoofd.

Astarte, de godin der liefde, heeft de lamp gevuld met olie en Apollo, de god van de muziek, heeft haar ontstoken.

*Hij is een eenzame figuur, gekleed in eenvoud en tederheid. Hij zit bij de natuur, waaraan hij zijn inspiratie ontleent, op schoot. In de stilte van de nacht is hij wakker en wacht op het neerdalen van de geest. Hij is een zaaier, die de zaden van zijn hart uitstrooit over de velden der genegenheid. En de mensheid haalt de oogst binnen om zich daarmee te voeden."*⁴

Christusfiguur

Beter en schoner kan de functie van de troostende priester - de helende Christusfiguur - niet beschreven worden. Ik vond dit verhaal van Kahlil Gibran bij

---

⁴ Kahlil Gibran, Mijn wereld en de jouwe, vertaald door A.C. Swierenga, Katwijk, 1984

het bestuderen van het werk van de Duitse theoloog, psychotherapeut en publicist Eugen Drewermann⁵. Naar aanleiding van de verschijning van dit boek had ik in september jl. een interview met Drewermann over de relatie tussen psychoanalyse en religie. Volgens Drewermann is Jezus te zien als een spiritueel therapeut, heelmeester en biechtvader. "Hij heelt de mensen van de waanzin van hun angst en leert ze het vertrouwen dat goedheid en openheid mogelijk zijn. Het pantsen van je karakter, maar ook fanatisme en ideologieën helpen de mens niet verder." ⁶

Ook Drewermann merkte - als voormalig priester en biechtvader in de RK-kerk - dat je de mensen niet werkelijk begrijpen kunt zonder de psychoanalyse. Een groot deel van zijn huidige werk wordt dan ook ingenomen door psychotherapeutische gesprekken. Hij is momenteel zowel bezig met het uitleggen van sprookjes als van de bijbelse verhalen en heeft daar inmiddels meer dan vijftig boeken over geschreven. Hij heeft de kerk inmiddels achter zich gelaten omdat "het standpunt van de kerk er niet meer toe doet".

Vrijheid

Als priester kent Drewermann de biechtpraktijk als geen ander. Hij is de waarde van het therapeutische gesprek ook door zijn pastorale praktijk gaan ontdekken, maar koos er uiteindelijk voor om zijn therapeutische werk niet meer in een kerkelijke context te verrichten: "De kerken voelen zich in hun systeem van traditionele pastorale zorg bedreigd als de mensen hun eigen vrijheid ontdekken, als ze mondig worden. En dat is nu net wat de psychotherapie wil (en wat de moderne biecht zou kunnen en moeten zijn): mensen moeten hun persoonlijkheid ontplooiën kunnen. En daarbij gebruikt de psychotherapie de wereld van religie als een belangrijk hulpmiddel. Er is geen psychotherapeut die het begrip religie tegenwoordig niet ziet als verbonden met het wezen van de mens. Religie is niet alleen verbonden aan autoritaire instituten, aan tradities van een ver verleden. Als dat zo zou zijn stelt ze zich niet open voor de toekomst en is er geen zinvolle dialoog met de cultuur. Gelukkig is religie is verbonden met het innerlijk van de mens."

Drewermann ziet zijn werk dan ook als een supermoderne biecht, die echter gevaarlijk schijnt te zijn voor de kerk. "Men is bang voor het verlies van de macht. Ik maak een keuze maken tussen autoritaire bestraffende structuren en de vrijheid van het individu. Priesters leven van de angst die de mensen voor God hebben. De opvatting dat priesters bemiddelaars van het heil zijn komt voort uit de gedachte dat mensen schuldig zijn voor God. Het gevolg is dat de priesters deze angst in stand houden, een angst die ze eigenlijk zouden moeten wegnemen. De

---

⁵ Eugen Drewermann, Jezus van Nazareth, bevrijding tot vrede, geloven in vrijheid, Uitg. Meinema. Zoetermeer, 1998

⁶ Rinus van Warven in het tijdschrift *VrijZicht*, september 1998

kerk doet dus niet wat de mensen nodig hebben, ze doet ook niet wat Jezus heeft gewild. Iedereen kan zien dat we in 2000 jaar tijd niet dichterbij de Bergrede zijn gekomen, we hebben ons ervan met zevenmijlslaarzen verwijderd."

Eigenheid

Toch maakt Drewermann gebruik van religieuze taal: "De religieuze taal wil ervaringen van mensen duiden met behulp van beelden en symbolen. Daarbij staat ze dicht bij de mythen en legenden. De psychoanalyse - als hedendaagse biecht - helpt me om de bijbel in haar eigenheid te begrijpen. Daarmee is het historische probleem opgelost. Het helpt ons weinig om te weten wie Jezus historisch was. Het is belangrijker om te weten hoe men hem ervaren heeft, dan precies te weten welke woorden hij exact gezegd heeft. Het kan ons helpen om hem in ons eigen leven opnieuw te ervaren. De beelden en symbolen helpen ons om de verhalen van destijds te begrijpen in het hier en nu. Om ze in het eigen leven waar te nemen en waar te maken. Religieus gezien is waar-nemen en waar-maken hetzelfde. Bij Jezus betekent geloven 'vertrouwen hebben'. Vertrouwen overwint angst. Dat is de macht van Jezus om zieken te genezen. Als Jezus het over God heeft, verdwijnen de psychische moeilijkheden en lost de menselijke vervreemding vanzelf op. Hij geeft de mensen de moed zelf verder te gaan, te zien, te spreken."

Samenhang

De wereld van de gevestigde religie (biecht) en de psychologie hebben het nooit met elkaar kunnen vinden. Ondanks het pleidooi van eigentijdse theologen om de eerstelijns werkers in de pastorale zorg te scholen in de modernste psychotherapeutische technieken is Carl Gustav Jung nooit begrepen in zijn speurtocht naar samenhang. Niet alleen Sigmund Freud, maar ook de Nederlandse psychologe Aleid Schilder in haar boek *Hulpeloos maar schuldig* heeft aangetoond dat het christendom de mensen eerder neurotiseert dan helpt: de dwangsystemen in haar dogmatiek, de verplichting tot eenheid van mening onder een onfeilbare leer, de onderdrukking van de dialoog aan de basis. Freud heeft de kerk in de jaren dertig met het militaire apparaat vergeleken.

Gnosticus

Het ware wenselijk als de kerk en het christendom, zich meer van de moderne psychoanalytische inzichten aan zouden trekken. Maar nee, de meeste theologen hebben angst om gevoel te hebben, om de bijbel met menselijke gevoelens te verbinden. Er is geen exegeet die de droom van gisteren van een hunner studenten zinvol kan uitleggen, maar men is wel in staat om de dromen van God in de Bijbel uit te leggen. Dat vind ik bizar.

Wij mensen kunnen dankzij het contact met het Goddelijke onze ware menselijke natuur vinden, maar zijn de traditionele religieuze instituties wel in staat om mensen de vrijheid te geven om die te ontdekken? De kerkelijke pastorale zorg staat soms lijnrecht tegenover de behoefte aan vervulling van de hedendaagse

mens. Maar het is natuurlijk niet alleen het christendom te verwijten dat de mens kan vervreemden van de vervulling van zijn diepste wezen. Het is kennelijk eigen aan religie om in alle psychologische valkuilen te stappen die maar denkbaar zijn. Want het zou natuurlijk flauw zijn om alleen de kerk en het christendom aan de kaak te stellen als het om deze valkuilen gaat.

Een van de meest radicale teksten – waarin de valkuilen beschreven worden waarin de boeddhistische monnik terecht kan komen - vond ik in het boekje *Meester Tsjeng over het geheim van de oorspronkelijke geest*:⁷ "Maar wat hebben jullie, de leerlingen van Boeddha, gedaan? Jullie hebben je van Boeddha meester gemaakt. Van zijn leven hebben jullie een legende gemaakt waar je verrukkelijk over kunt fantaseren. Van zijn persoon hebben jullie een afgod gemaakt die je naar hartelust kunt vereren. Zijn woorden hebben jullie heilig verklaard, opdat het de moeite waard zou zijn ze van buiten te leren en ze onophoudelijk op te zeggen en op te schrijven. Naar aanleiding van het leven en de woorden van Boeddha hebben jullie verschillende scholen gesticht, een onnoemelijk aantal boeken geschreven en oneindig veel gekletst. Jullie hebben overal tempels gebouwd en talloze beelden gemaakt. Jullie hebben dag en nacht wierook gebrand en kamfer aangestoken. Jullie hebben geloofsovertuigingen verkondigd en dogma's vastgesteld. Jullie hebben voorschriften, disciplines en oefeningen bedacht.

Kaalkoppen, jullie zijn erin getuind. Je hebt je door al die dingen - waarvan nota bene Boeddha heeft ontdekt dat het dwaalwegen zijn die je alleen maar in verwarring brengen - in de luren laten leggen. Jullie hebben zodoende een hemelshoge muur opgetrokken tussen jezelf en de oorspronkelijke geest die je zo graag wilt zien. Kaalkoppen, als jullie je dwaasheid niet inzien, wordt je leven een jammerlijke mislukking.

O, kaalgeschoren koppen, luister met alle mogelijke aandacht naar mij! Ik zal jullie nu eindelijk het grote geheim van de oorspronkelijke geest onthullen. Wat ik zeg is het belangrijkste en meest diepzinnige wat er ooit over dit onderwerp is gezegd: het geheim van de oorspronkelijke geest bestaat niet!"

Meester Tsjeng maakte een dwaas rondedansje en vertrok. Niemand heeft ooit nog iets van hem gehoord.

Verzoening

In de christelijke traditie staat de biecht in het teken van de kerkelijke 'Dienst der Verzoening'. Verzoening verwijst – in dit kader - naar het verzoeningswerk van Christus als antwoord op de zondige natuur van de mens. De kern van deze 'zonde' is het verbreken van de geloofsrelatie met God,⁸ de omtrek daarvan is de ontwrichting van de relaties waar de mens in staat: de verhouding met zichzelf,

---

⁷ Meester Tsjeng over het geheim van de oorspronkelijke geest, Uitg. Kairos, Soest 1988

⁸ Heitink, a.w.

met God, met de medemens en de natuur. Maar de meeste woorden over gebrokenheid en herstel dreigen onmiddellijk hun lichtende kracht te verliezen als er geen verhalen zouden zijn om ons eraan te herinneren, dat we het licht mogen laten schijnen. In de woorden van J.C. Bloem:

*Niet te verzoenen is het leven
ten einde is dit wellicht nog het meest
te kunnen zeggen: het is even
tussen twee stilten luid geweest*

Voor veel mensen is dat leven: het is tussen twee stiltes door even lawaaiig geweest. De essentie van de biecht - inclusief de erkenning van de gebrokenheid van het bestaan (het lawaai) en de behoefte aan eenheid (de stilte) - wordt treffend uitgedrukt in de gelijkenis van de verloren zoon (Lucas 15, 11 vv). De verloren zoon gaat te biecht bij zijn Vader, die hem vervolgens liefdevol opneemt in zijn huis. Dat had die verloren zoon goed in de gaten. Voor het begin van de wereld zoals wij die kennen in het dagelijks leven was er de Stilte, de Leegte, het Onnoembare, het Onzegbare, was er een paradijselijke toestand die al in het Oude Testament beschreven wordt als een goddelijke, natuurlijke, onvoorwaardelijke wereld, waar elke mens deel aan kan hebben: een toestand van geluk, eenheid en harmonie. In het Oude Testament wordt deze paradijselijke werkelijkheid aangeduid met de Hof van Eden. Vanaf het moment dat de eerste mens eet van de beroemde 'Boom van Kennis van Goed en Kwaad' gaat het mis. De mens wil zelf onderscheid maken tussen goed en kwaad, licht en donker, dag en nacht, wit en zwart. Vanaf dat moment ontstaat er een nieuwe wereld, waarin de mens zelf keuzen kan maken tussen wit en zwart, tussen goed en kwaad, tussen leven en dood. Dorothee Sölle, Albert Schweitzer en Edward Schillebeeckx hebben dat alle drie ongeveer op dezelfde manier beschreven. Als gij kun kiezen tussen het leven en de dood, kies dan het leven.

Slijmbal

Het 'biechtverhaal' van de verloren zoon is nog wel eens wat mensonvriendelijk en moralistisch uitgelegd. Zoals de verloren zoon terugkeert in de armen van zijn Vader, zo keert de gelovige telkens opnieuw terug in de schoot van de hoedster der moraal, de kerk. Drewermann - en ook Jung - richten hun kritiek op de gevestigde pastorale (biecht)praktijk in deze verburgerlijkte interpretatie. Het kan en mag niet zo zijn dat de moraal de menselijke ontplooiingsmogelijkheden in de weg staat. De verloren zoon is - in de traditionele uitleg van het verhaal - de mens die zich te buiten gaat aan een liefde voor het goede leven. De andere zoon in het verhaal, de droogstoppel, die precies doet wat de vader van hem wil, dat was de lieve jongen. Dat was de meest perfecte zoon van zijn vader. Volgens de overlevering moet het dan ook een gigantische slijmbal geweest zijn. Je hoort het de slijmbal zeggen tegen zijn vader: "Dag pappie, ik ben toch jouw lievelingetje, ik heb toch mijn hele leven gedaan wat je van me hebt gevraagd, wat vind ik het onplezierig dat je mijn slechte broer zo goed

ontvangt. Die jongen heeft zijn hele leven genoten van het leven en dat is precies datgene wat ik nooit heb gedaan."

Levensdriften

Nu heb ik nooit geloofd dat dit zomaar een verhaal is over twee mensen die zich buiten mij om begeven. De schrijver van dit fantastische verhaal heeft het over twee mensen die in mijn lichaam en mijn ziel schuilgaan. Onze menselijk levensdriften worden al in de eerste verhalen van het Oude Testament beschreven. Er huizen namelijk in elke mens twee verschillende zielen. De eerste ziel is de ziel van Kaïn, wat - letterlijk vertaald uit het Hebreeuws - *verwerver* betekent. De tweede van de broers in de oude verhalen wordt aangeduid met Abel (Hebreeuws Hebel), wat zoiets betekent als damp, nietigheid, lucht, mistigheid. Uiteindelijk wordt Abel door zijn broer vermoord, door het jongetje dat het allemaal zo goed lijkt te weten. Het is het verhaal van onze ene hersenhelft die voortdurend wordt vermoord door onze andere helft. Met andere woorden: Kaïn en Abel, de twee broers in dit verhaal, staan niet model voor een conflict buiten onszelf. Het is onze intuïtieve, tastende, wetende en voelende kant die voortdurend door zijn broertje om zeep wordt geholpen. Drewermann en Jung laten zien dat de slijmbal in ons zo vaak door het kerkelijke christendom wordt geholpen. Want dat heeft een mens op het oog die verantwoordelijk lijkt te zijn. Een kerk en een christendom die aan de kant staan van dat hypocriete jongetje en meisje in ons, helpen ons niet wezenlijk verder. Het verhaal van de verloren zoon is echter een verhaal van de mens die op zoek is naar zichzelf, en de biecht zou ons daarbij moeten helpen. Deze mens zal eerst een tijdlang moeten leven tussen de varkens, ver weg van de goddelijke eenheid van het bestaan om vervolgens zich zelf terug te vinden

Diamant

Het is dan ook niet voor niets dat de vader bij zijn terugkomst een groot feestmaal aanbiedt. Daar zit hem ook de crux van het verhaal. Natuurlijk zou de slijmjurk gelijk gehad hebben als hij alleen maar zag dat er een feestje gebouwd werd voor die smeerlap van een broer. Maar dan komt de vader met de essentie van het verhaal. Want zo zegt hij, mijn zoon was dood en is weer levend geworden, hij was verloren en is weer teruggevonden. Kennelijk heeft de parel, de diamant die in ieder mens te vinden is, geen beschadiging opgelopen in de modder tussen de varkens. Wij mensen verliezen niets van onze goddelijke vonk, van ons goddelijk bewustzijn als we ons bevrijden van die modder. We verbergen een kostbare parel in ons hart, namelijk de verbinding met de Vader, met onze oorsprong met alles wat bestaat. In iedere mens kan er de parel, de oorspronkelijke geest, de diamant, de lotus, onze natuurlijke staat, de roos opbloeien. Die roos kan echter alleen opbloeien als we een eind maken aan onze onwetendheid en we op zoek gaan naar het licht dat schijnt in de wereld. Maar hoe ziet dat ware Zelf, onze natuurlijke staat van zijn, er eigenlijk uit? Is het wel mogelijk om onze ware natuur te realiseren? Er is een beroemd gezegde: "Als je de geest niet manipuleert, is hij van nature gelukkig, net zoals water van nature transparant en helder is wanneer je het met rust laat."

Modderig

Een modern christendom, dat ik voorsta, kan dus niet alleen leren van de nieuwste westerse therapeutische inzichten, maar ook van de oosterse meditatietechnieken. Het is dan ook niet voor niets dat er tientallen priesters en dominees zijn die zich oefenen in yoga en in veel pastorale cursuscentra kan men zich trainen in Zen. De essentie van de zielzorg, het rust geven aan 'dolende, vermoeide zielen', is het herstel van de relaties van de mens met zichzelf, met God, de medemens en de natuur. Het zou moderne biechtvaders niet misstaan als ze in de leer zouden gaan bij Sogyal Rinpoche, die de geest in meditatie vergelijkt met een kruik vol met modderig water. "Hoe minder we ons ermee bemoeien of erin roeren, des te sneller kan het vuil naar de bodem zinken en de natuurlijke helderheid van het water zich manifesteren. De aard van die geest is zo, dat als je hem maar in zijn niet-veranderde en natuurlijke staat laat hij zijn ware natuur vindt, die gelukzaligheid en helderheid is."

Volgens Sogyal Rinpoche fungeert de zogenaamde 'grond van de gewone geest' als een opslagplaats waar de indrukken van vroegere daden, veroorzaakt door onze negatieve emoties, als zaadjes opgeslagen liggen. Wanneer de juiste condities zich voordoen, ontkiemen ze en manifesteren ze zich als omstandigheden en situaties in ons leven. "Als we de neiging hebben volgens een bepaald patroon te denken, of dat nu positief of negatief is, dan zijn deze gewoonten heel gemakkelijk te activeren en in gang te zetten, en blijven zij zich herhalen. Door voortdurende herhaling slijpen onze neigingen en gewoonten zich steeds dieper in en blijven zich herhalen; ze krijgen steeds meer macht, zelfs in onze slaap zijn ze actief. Zo bepalen zij uiteindelijk ons leven, onze dood en onze wedergeboorte."

Onderscheiden

Alle spirituele tradities kennen woorden die de weg van vergeving en verzoening, zuivering en spirituele beoefening beschrijven. De betekenissen van de begrippen lopen vaak door elkaar heen. Ze zijn soms moeilijk te onderscheiden. Vergeving legt meer het accent op een 'activiteit' in kleinschalige intermenselijke verhoudingen, zuivering wordt vaak gebruikt voor het innerlijke leven van de mens, verzoening wordt gezien als 'het grote doel waarnaar we streven', ook mondiaal geformuleerd, en spirituele oefening als de weg daarnaartoe. De weg van vergeving, zuivering en verzoening is een weg die we allemaal moeten gaan. Zonder deze begrippen is wereldvrede ondenkbaar.

Waarom spelen deze begrippen momenteel zo'n belangrijke rol in de discussies over de toekomst van mens en wereld? Het heeft alles te maken met de erkenning dat we in een gebroken wereld leven. De verhalen over de schepping van de aarde houden kennelijk een belofte in over een ongebroken wereld waarin het voor mens, plant en dier goed toeven is. Maar we ervaren die heelheid van het bestaan niet op de vier niveaus van het dagelijks leven. Allereerst ervaren veel mensen een innerlijke verscheurdheid in zichzelf. Door de pijn en verdriet die mensen mee-

maken kunnen ze zichzelf niet als geheelde mensen ervaren. Vervolgens staan onze relaties met anderen voortdurend bloot aan spanningen. We kwetsen elkaar, doen elkaar pijn in onze drang tot overleven. En hoe zit dat eigenlijk in onze verhouding met het Hogere? Leven we als mensen die verzoend zijn met het Hogere, het Goddelijke en de Grond van het Bestaan? Tenslotte wordt op mondiaal niveau duidelijk dat we nog lang niet toekomen aan de menselijke opdracht om als verzoende mensen, landen en volken met elkaar te leven. Vier niveaus die wel te onderscheiden, maar niet te scheiden zijn.

Gemeenschap

Een prachtig voorbeeld van een moderne biechtpraktijk - waarbij vergeving, zuivering en verzoening actuele thema's zijn - is het werk van de Amerikaanse psychotherapeute Robin Casarjian. Zij houdt al jarenlang workshops en lezingen over deze thema's. Ze werkte met groepen gevangenen, mannen en vrouwen die vastzaten voor zware misdrijven; groepen verslaafden die hulp nodig hadden; vrouwen die waren verkracht; groepen in het bedrijfsleven en in de gezondheidszorg die zochten naar manieren om de spanningen van het alledaagse leven beter te kunnen hanteren. Een belangrijke basis voor haar werk vormt het inmiddels beroemde boek *A Course in Miracles*. Zonder vergeving en verzoening komt de essentie - waar het in de biecht, in het pastorale en therapeutische gesprek om gaat - niet uit de verf. Mensen die vervreemd zijn van elkaar, van zichzelf of van God, mogen tot zichzelf komen, mogen aanvaarding en vergeving ervaren en zo in hernieuwde relaties leren leven. Met andere woorden: er komt een nieuwe gemeenschap tot stand. Vergeving en verzoening zijn begrippen op weg naar een nieuwe mens en een nieuwe wereld. Maarten Luther moet dat wel op het oog hebben gehad toen hij beweerde dat hij de biecht opnieuw uit de aarde op zou willen delven.

Het begint aan de basis. Als mensen niet in staat zijn om met zich zelf in het reine te komen en met hun eigen gespletenheid af te rekenen, zal verzoening op mondiaal niveau nooit bewerkstelligd kunnen worden. De mens die leert vergeven weet steeds dichter bij zijn ware Zelf komen "De mens is nog steeds de perfecte schepping van een perfecte God. Maar we leven nog steeds in de illusie dat dat niet waar is. Ons Ego doet ons geloven dat dat niet zo is. Onze levensopdracht is om te ontwaken uit die illusie. We komen niet aan onze werkelijke bestemming toe als we gevoelens van angst, wrok, onmacht, haat ons leven laten bepalen."

Troost

Wat vergeving en verzoening in een mensenleven kan betekenen vond ik prachtig verwoord in de vorm van een gebed, getiteld *De Geest* dat wordt toegeschreven aan Aurelius Augustinus:

*Fluister het mij in, Heilige Geest: ik zal het goeie denken.
Spoor me aan, Heilige Geest: ik zal het goede doen.*

*Verlok me, Heilige Geest: ik zal het goede zoeken.
Geef me kracht, Heilige Geest: ik zal het goede vasthouden.
Bescherm me, Heilige Geest: ik zal het goede nooit verliezen.*

Maar ook de beroemde theoloog Karl Barth kan mooi verwoorden hoe een verzoenend gesprek met de dragende Grond van het Bestaan zou kunnen klinken. Hij adresseert zijn gebed aan een Lieve Vader in de Hemel, die hij dankt voor het eeuwig, levenreddend woord dat "Gij in Jezus tot ons mensen hebt gesproken en nog spreekt". Barth hoopt dan ook dat die Vader het niet toestaat dat wij het oppervlakkig horen en dat wij te lui zijn om ernaar te luisteren:

"Laat ons niet los, blijf met uw troost bij ieder van ons en met uw vrede onder ons en onze medemensen. Laat het toch telkens weer een beetje helder worden in ons hart: hier in dit huis en bij ons thuis, in deze stad en in dit land, op heel de aarde. Gij weet waardoor het tegenwoordig weer zo donker en gevaarlijk wordt. Laat er een frisse wind doorheen gaan, die tenminste de dikste nevels in de koppen van staatslui, van vele volkeren en vooral van publicisten kan verdrijven. En ontferm U over allen die naar ziel en lichaam ziek zijn, over de velen die lijden aan het leven, over hen die door eigen of andermans schuld op de verkeerde weg of in de war zijn, en vooral over hen die daarbij dan geen mens tot vriend en helper hebben. Leer jongeren ook, wat echte vrijheid en ware vreugde is, en laat bejaarden en stervenden niet zonder hoop op verrijzenis en eeuwig leven. Maar och, Gij zijt de allereerste die onze nood ter harte neemt, Gij zijt de enige die hem lenigen kan. En daarom kunnen, willen wij niets anders dan juist naar U onze ogen opslaan: onze hulp komt van U, die hemel en aarde gemaakt hebt."

'BOVENMENSELIJK' IN PLAATS VAN 'BOVENNATUURLIJK'

Ben Crul

In jrg. 6/nr.3 van *GAMMA* is mijn artikel "Convergentie tussen wetenschap en religie" verschenen over de voordracht die David Ray Griffin onder de titel *Science and Religion in the postmodern World* tijdens het internationale symposium in Leuven in november 1998 heeft gehouden. Het onderwerp van die voordracht heeft Griffin op indrukwekkende wijze uitgewerkt in zijn onlangs verschenen boek *Reenchantment without Supernaturalism*, met als ondertitel *A Process Philosophy of Religion*. Dit boek is zo grondig gedocumenteerd en tegelijkertijd zo overzichtelijk geschreven, dat het mijns inziens kan worden beschouwd als *hèt* handboek voor de convergentie van wetenschap en religie. Voor ons hiernaar genoemde genootschap lijkt mij het boek van Griffin dan ook zo waardevol, dat ik wil proberen er enige artikelen over te schrijven.

In de titel van het boek ligt de nadruk op de tekst *without Supernaturalism*. Daarom wil ik proberen om met dit eerste artikel de vraag te beantwoorden wat er in de procesfilosofie met het begrip 'bovennaturalisme' wordt bedoeld. (Op het woord *reenchantment* zal ik straks terugkomen).

We zijn geneigd die beantwoording te beginnen met het stellen van de vraag: Wat is nu eigenlijk 'natuur' en wat is 'bovennatuur'? De procesfilosofie volgt een andere benadering. Whitehead begon vanuit het begrip 'naturalisme' dat voor hem zowel een wetenschappelijke als een religieuze dimensie heeft. Wetenschappelijk gezien lag voor hem de betekenis van het begrip 'naturalisme' met name bij het impliciet afwijzen van het 'bovennaturalisme'.

Griffin sluit daarop aan door 'bovennaturalisme' te definiëren als: "*the idea of a divine being who could (and perhaps does) occasionally interrupt the world's most fundamental causal processes*". In deze definitie heb ik de woorden *the idea of a divine being* vet gedrukt om daarmee aan te geven dat voor Griffin het begrip 'bovennaturalisme' specifiek verbonden is met het beeld van *a divine being*. Zoals uit de bovenstaand definitie blijkt wordt in de procesfilosofie met 'bovennaturalisme' een zienswijze bedoeld waarin het bestaan wordt aangenomen van een almachtige God die naar eigen goeddunken met de wereld kan handelen. Zo'n God, die voor steeds meer mensen niet te rijmen valt met het beeld van een liefdevolle God, bestaat volgens de procesfilosofie niet. Dat geldt ook voor de bovennatuur en voor het bovennatuurlijke. Met andere woorden: degenen die zich niet (meer) kunnen vinden in het beeld van een almachtige God, verwerpen daarmee impliciet het bovennaturalisme, zoals dat hierboven is gedefinieerd.

Met de afwijzing van het bestaan van een bovennatuurlijke God wordt in de procesfilosofie over God geenszins het laatste woord gesproken. Integendeel. Hierboven gaf ik immers al aan dat 'naturalisme' voor Whitehead niet alleen een

wetenschappelijke maar ook een religieuze dimensie heeft. Griffin spreekt in dit verband over 'naturalistisch theïsme'. Zelf spreek ik (om het verschil aan te geven met het begrip 'natuurlijke religie' waarbij de nadruk valt op het woord 'religie') liever over 'religieus naturalisme' met de nadruk op het woord 'naturalisme'. Hoe dan ook, waar het om gaat is, dat de afwijzing van het geloof in een bovennatuurlijke God volgens de procesfilosofie niet leidt tot de ontkenning van het bestaan van een wezen dat - deel uitmakend van de werkelijkheid - de beperktheden van de mens te boven gaat. Immers, anders zouden we moeten aannemen dat het niveau van de mens niet kan worden overtroffen en dat de mens in de werkelijkheid het hoogst mogelijke niveau vertegenwoordigt. Dat zou niet alleen arrogant zijn, maar ook ongefundeerd. Het is mijns inziens dan ook evident dat deze aanname geen stand kan houden en moet worden verworpen. Verrassend is, dat - dankzij de procesfilosofie - het verwerpen van die aanname het beeld op kan leveren van een God die *bovenmenselijk* is in plaats van *bovennatuurlijk*.

Deze bewering vraagt om enige toelichting. Ik wil daarom opmerken dat het godsbeeld van de procesfilosofie niet los kan worden gezien van de analyse die Whitehead heeft gemaakt van de werkelijkheid en van het menselijke ervaren. Die analyse is beschreven in Whiteheads boeken en in de vele boeken over de door hem en door Hartshorne ontwikkelde procesfilosofie. In dit artikel kan daarop uiteraard niet uitgebreid worden ingegaan. Die publicaties zijn trouwens niet bepaald toegankelijk. Daarom heb ik geprobeerd om met mijn boekje 'Kerkverlaters, ze geloven het wel' (dat in februari 2002 bij Dabar-Luyten zal verschijnen) de hoofdlijnen van de procesfilosofie met eenvoudige woorden weer te geven. Ik wil mij beperken tot de begrippen die ter wille van de rest van dit artikel vermeld moeten worden.

Whiteheads analyse komt er kort gezegd op neer dat de werkelijkheid gezien kan worden als een domein van voldongen *feiten* en ook als een domein van eventueel tot feit wordende *mogelijkheden*. Het is met name de mens die - in het continu voortschrijdende moment van het heden - dit proces van *wording* in stappen realiseert. Die stappen worden gezet door wat ik de *ervarende en beslissende elementen* (van het menselijk wezen) heb genoemd.

Deze analyse maakt het mogelijk om wetenschappelijk gemotiveerd aan te tonen dat we voor het verklaren van verschijnselen die onze menselijke beperktheden te boven (schijnen te) gaan niet onze toevlucht hoeven te nemen tot een niet-bestaand bovennatuurlijk domein. Als voorbeeld noemt Griffin verschijnselen zoals parapsychologie en *extrasensory-perception*. We zijn geneigd die verschijnselen als bovennatuurlijk te beschouwen. De visie van de procesfilosofie dat in principe alle voldongen feiten door de mens (door zijn of haar wezenselementen) kunnen worden ervaren, geeft deze verschijnselen daarentegen een niet-bovennatuurlijke plaats, met andere woorden: een plaats *binnen* de werkelijkheid.

De hierboven gemaakte opmerking dat het niet nodig is zijn toevlucht te nemen tot een niet-bestaand bovennatuurlijk domein, geldt met name voor het beeld van een *bovenmenselijke* God waarover ik hierboven sprak. De procesfilosofie ziet God als bestaand *binnen* de werkelijkheid, als niet-almachtig en dus als niet-bovennatuurlijk. Voorts is God volgens de procesfilosofie bovenmenselijk allereerst omdat hij niet kortdurend maar 'altijdig' is, met andere woorden: God is 'van alle tijden'. Hij gaat de mens in onvoorstelbare mate te boven in zijn altijddurende betrokkenheid bij de wereld, een betrokkenheid die gekenmerkt wordt door onbegrensd geduld en mateloze liefde. Ook is God bovenmenselijk omdat hij - opnieuw in de visie van de procesfilosofie - een onbeperkt inzicht heeft in alle mogelijkheden van de toekomst. Hij legt die mogelijkheden niet dwingend op aan de mens, maar hij houdt ze ons inspirerend *voor ogen*. Als bovenmenselijk wezen is God volgens de procesfilosofie net zo hoog boven de mens verheven als de traditionele, bovennatuurlijke God. Het beeld van de bovenmenselijke God wordt echter niet vertroebeld door de problemen van almacht en alwetendheid, die het beeld van een bovennatuurlijke God voor velen zo onacceptabel hebben gemaakt.

Naar aanleiding van het gebruik van het woord *reenchantment* of *hernieuwde bezieling* verwijst Griffin in zijn voorwoord naar de bekende uitspraak van de filosoof Max Weber, dat het moderne wetenschappelijke denken tot een *disenchantment*, een *desillusie* heeft geleid (als gevolg van het niet meer bezielde zijn). Hij bedoelde daarmee dat de wereld niet langer meer een inherente betekenis en normatieve waarden heeft waar de mensheid zich op kan richten. Niet zelden wordt deze desillusie gezien als onomkeerbaar en wordt ze toegeschreven aan het verdwijnen van het 'bovennaturalisme', met andere woorden: van het geloof in een almachtige God.

Griffin is van mening dat, met de inzichten van de procesfilosofie, die desillusie, *zonder terug te keren naar het bovennaturalisme*, wel omkeerbaar is en kan plaats maken voor een hernieuwde bezieling.

Terugkomend op de convergentie van wetenschap en religie wil ik opmerken dat voor Griffin het radicaal afstand doen door de religie van het traditionele beeld van een bovennatuurlijke God de belangrijkste voorwaarde is voor het realiseren van die convergentie. Ik realiseer me dat dat eenvoudiger gezegd is dan gedaan. Dat traditionele beeld heeft immers eeuwenlang het religieuze denken beheerst en tot op de dag van vandaag blijkt dat beeld, zelfs in het denken van degenen die kritiek hebben op alles wat met religie te maken heeft, nog diep te zijn geworteld. Niettemin hoop ik dat er een ruime gedachtewisseling over de kijk van Griffin op het 'bovennaturalisme' op gang zal komen.

AOS CONCREET V-G: DE EVOLUTIE VAN DE MENSELIJKE PSYCHE

Benedict M. Broere

"Hoe komt het, dat de Natuur niets tevergeefs doet en waaruit komt al die orde en schoonheid voort die we in de wereld zien?"

Isaac Newton⁹

"De kosmos is voor de Chinezen een levend organisme, terwijl men in het Westen het universum, inclusief de levende wezens, op een mechanistische wijze probeert te verklaren."

Ulrich Libbrecht¹⁰

"Which will be more important in the twenty first century - our differences or our common humanity?"

Bill Clinton¹¹

In de voorafgaande artikelen heb ik getracht het complex van factoren te schetsen, dat een rol heeft gespeeld in de ontwikkeling van jager-verzamelaar van zo'n tienduizend jaar geleden tot de huidige moderne stadsbewoner. Wat daarin als belangrijk algemeen gegeven naar voren kwam, is dat *het probleemoplossend vermogen van samenlevingen* - dat natuurlijk van eminent belang is voor de continuïteit, de ontwikkeling en de kwaliteit van een samenleving - zich het meest profileert in die gebieden en culturen die beschikken over de daarvoor meest gunstige klimatologische, geologische en ideologische omstandigheden.

Zo ondersteunde bijvoorbeeld de vroeg-Griekse Egeïsche wereld met z'n milde klimaat en vele verschillende stadstaten verspreid over eilanden en baaien het ontstaan van een religieus pluralisme van mythen en samenlevingsvormen en stimuleerde daarmee - in de onderlinge concurrentie in handel maar ook in waarheidsduiding - *het zelfstandig en rationeel denken*. Geleidelijk aan ontstond hiermee een basis voor respectievelijk democratie en wetenschap, in die zin dat de sterker ontwikkelde analytische vermogens samen met de reeds eerder ontwikkelde synthetische vermogens leidden tot de ontwikkeling van een groter persoonlijk zelfbewustzijn, een scherper waarnemings- en denkvermogen en algemeen een grotere creativiteit in expressie van cultuur.

Overall elders, in vooral de delta's van grote rivieren, in o.a. China, India en het Midden-Oosten, zie je grote omvattende collectieven ontstaan, waarin vanwege de toenemende complexiteit van die culturen zeker ook de analytische vermogens gestimuleerd worden, maar toch in mindere mate dan in bijvoorbeeld de tijd en wereld van Heraclitus. Het betekent dat in deze veelal grote en en traag voortstomende rijken gehoorzaamheid een groter goed blijft dan zelfstandigheid, dat

---

⁹ E.J. Dijksterhuis, *De mechanisering van het wereldbeeld*, Meulenhoff, Amsterdam, 1985, p. 534

¹⁰ Ulrich Libbrecht, *Inleiding comparatieve filosofie II. Culturen in het licht van een comparatief model*, Van Gorcum, Assen, 1999, p. 122

¹¹ Zie internet: www.bbc.co.uk/art/news_comment/dimbleby/clinton.shtml, *The struggle for the Soul of the 21st Century* door Bill Clinton, 14 december 2001, een Richard Dimpleby Lecture

religieuze emoties en rituelen belangrijker blijven dan redenering en observatie, en dat 'waarheid' het zorgvuldig bewaakte monopolie is van een heersende elite. Het analytische, en daarmee het innovatieve, kan in deze sfeer van repressie en conformisme minder tot expressie komen, wordt geremd eigenlijk, en zeker niet gestimuleerd. In dergelijke werelden zie je steeds ook - en dit is zeer belangrijk op te merken - dat het creatieve, *de dialectische motor van samenwerking van het analytische met het synthetische*, minder goed op gang komt, wat een mindere ontwikkeling geeft van filosofie, wetenschap en kunst, en van de kwaliteit van samenleven in het algemeen.

De geest van het oude Griekenland zet zich in later tijden door *in vooral Europese richting*. Via het Romeinse Rijk en daarna de christelijke Middeleeuwen bereikt het nieuwe hoogtepunten in Renaissance en Barok, en gaat het uiteindelijk de basis vormen van de Industriële Revolutie en de Moderniteit en een eindeloze reeks van vindingen in wetenschap en techniek, schilderkunst, beeldhouwkunst, film, muziek, architectuur, literatuur, enzovoort. De historicus David Landes spreekt in dit verband van een *joie de trouver*, een vreugde in het uitvinden, en daarenboven *'de uitvinding van het uitvinden'* als typerend voor de Europese cultuur.¹²

In die richting wijst ook het werk van de historicus *Jared Diamond*. Hij stelt zich daarin de vraag waarom het de Europeanen en Aziaten zijn die de huidige wereld domineren en niet bijvoorbeeld de aboriginals van Australië of de Papoea's van Nieuw-Guinea. Hij wijst er dan op dat het in eerste instantie vooral *verschillen in milieu* zijn die, als we kijken naar de menselijke geschiedenis van de afgelopen tienduizend jaar, gemaakt hebben dat bepaalde culturen zich *sneller* konden ontwikkelen dan andere. Zo beschikte het Euraziatische gebied over *veel meer te domesticeren planten- en diersoorten* dan de andere continenten. Ook kon zich de kennis betreffende de opkomende landbouw in dit zich over de *breedte* van de aarde uitstrekkend gebied sneller verbreiden dan elders, waar de ecologische en geografische *barrières* groter zijn (zoals de Sahara in Afrika of gebieden met grote klimaat-verschillen, bergen en oerwouden in Noord- en Zuid-Amerika). Belangrijk is verder dat in dit gebied al duizenden jaren lang *relatief veel volkrijke gemeenschappen* voorkomen, die elkaar in hun onderlinge concurrentie dwingen tot *innovatie*.¹³

Wat maakt nu Europa creatiever dan China?

In dit uitgestrekte gebied Eurazië is het dan opvallend *dat een relatieve nieuwkomer als Europa, een technologisch geavanceerde cultuur als die van China voorbij kon streven*. Diamond geeft aan dat ook in dit geval het verschil te maken heeft met *een*

---

¹² David Landes, *Arm en rijk*, Het Spectrum, Utrecht, 1998, p. 76

¹³ Jared Diamond, *Zwaarden, paarden & ziektekiemen. Waarom Europeanen en Aziaten de wereld domineren*, Het Spectrum, Utrecht, 1999, p. 399 e.v.

grotere drang tot innovatie. In Europa zie je dat deze snellere vernieuwing voortkomt uit de onderlinge concurrentie van een veelheid van onderling verschillende *samenlevingen*, zoals die geleidelijk aan ontstaan is in het geologisch zo verdeelde landschap. China laat daarentegen een landschap zien dat veel meer *eenheid* vertoont en dat dan ook veel meer uitnodigt tot organisatie van een samenleving vanuit één punt. Dit vereist een grote kracht, maar impliceert ook traagheid, bureaucratie, slaafse volgzzaamheid, weinig discussie, weinig innovatie.¹⁴ Diamond: "(...) de *grote samenhang* van China werd uiteindelijk een nadeel, omdat een beslissing van één despoot vernieuwing kan tegenhouden - en dat ook daadwerkelijk deed. Daarentegen resulteerde de geografische balkanisering van Europa in tientallen of honderden onafhankelijke, elkaar beconcurrerende staatjes en centra van ontdekking."¹⁵

Een dergelijk grote mate van cohesie kan dus snel omslaan in vormen van verstar- ring, wat maakt dat China in een bepaalde fase van haar ontwikkeling met de instelling van een uitgebreid *spionnensysteem* zelfs *totalitair* was.¹⁶ Men spreekt in dit verband ook wel van *legalisme* (Shang Yang en Han Feizi, 4e en 3e eeuw v. Chr.), een filosofie die nauw verwant is "aan het denken van de Italiaanse filosoof Machiavelli: alle middelen zijn toegestaan om aan de macht te komen en te blijven." Een en ander leidde tot de instelling van "een systeem van collectieve verantwoordelijkheid en wederzijdse spio-nage, waarin de onderdanen wetsovertreders bij de autoriteiten moesten aangeven."¹⁷ (Het doet erg denken aan de tijd van Mao's Culturele Revolutie, waarin van de Rode Gardisten verwacht werd dat zij hun omgeving controleerden op politieke correctheid.)

Niettegenstaande dit drukkende collectivisme was China toch rond 1500 n. Chr. van alle grote culturen wetenschappelijk gezien het verst gevorderd. De wiskunde stond er op een hoog peil, er was een nauwgezet en classificerend onderzoek van de natuur, men deed aan astronomie en ook het onderzoek van aardbevingen was ver gevorderd. Uitvindingen als die van het magnetisch kompas, het buskruit en druktechnieken vinden in de 12e-15e eeuw vanuit China hun weg naar Europa.¹⁸ Waarom dus heeft de Chinese cultuur niet de wending genomen naar groter wetenschappelijke kennis?

Waarschijnlijk is dus dat juist de *geringere aanwezigheid* van de genoemde factoren in klimaat, geologie en cultuur die bevorderend zijn voor het analytisch bewustzijn in China een doorgaande ontwikkeling naar meer wetenschappelijke kennis en algemeen naar een modernere samenleving *vertraagd* hebben, waarbij ook perioden van stagnatie en zelfs regressie voorkwamen. Remmend zal verder bijvoorbeeld gewerkt hebben de Chinese opvatting van de werkelijkheid als organisme (taoïsme) en de neiging haar eerder te beschrijven in kwalitatieve dan in kwantitatieve (westers-

---

¹⁴ Zwaarden, paarden & ziektekiemen, p. 408-409

¹⁵ Zwaarden, paarden & ziektekiemen, p. 410

¹⁶ Arm en rijk, p. 53 en 74-75

¹⁷ Michel Korzec, *China*, Koninklijk Instituut voor de Tropen, Novib, SDU-Uitgeverij, 1988, p. 14

¹⁸ Bernard Dixon, *Wetenschap en samenleving*, Natuur & Techniek, Maastricht/Brussel, 1991, p. 22-23

wetenschappelijke) termen - wat eerder wijst op een *empathisch* (synthese-dominant) dan op een objectiverend (analyse-dominant) bewustzijn. Bovendien kan de meer *op de mens gerichte* (synthese-dominante) opleiding van de Chinese bestuurselite (confucianisme) een rol gespeeld hebben, waardoor het natuurwetenschappelijk onderzoek onvoldoende aandacht kreeg.¹⁹ Voeg daarbij de alom aanwezige *sociale controle*, het conservatisme en de dorpsheid, de gebrekkige juridische bescherming van het individu en ook bijvoorbeeld de interpretatie van de geschiedenis als *kringloop* (in plaats van het westerse denken in termen van *uitbreiding en evolutie*), dan zien we een samenleving die zo vijandig is ten opzichte van nieuwe ideeën en initiatieven, dat zij, ondanks een toch hoog technologisch niveau, uiteindelijk voorbij wordt gestreefd door de opkomende Europese culturen van met name de 19e eeuw.²⁰

Een belangrijke bron van Chinees conservatisme schijnt vooral ook te zijn het *confucianisme*. Deze leer benadrukt weliswaar enerzijds de waarde van studeren, onderzoeken, hard werken en zelfdiscipline en wijst hebzucht en corruptie af, maar anderzijds bevordert zij in sterke mate het conformisme van allereerst de *familie* en verder van de samenleving als geheel. Die samenleving werd trouwens hoofdzakelijk bestuurd door *letterkundigen*, de zgn. mandarijnen, mensen die hun bevoorrechte positie ontleen aan hun kennis van het Chinese schrift.²¹

Reeds in de vroege Chinese filosofie staat centraal de vraag naar de juiste ordening van *het menselijk samenleven* tezamen met de grote machten van Hemel en Aarde. "De vraagstelling beperkte overigens wel de draagwijdte van de klassieke Chinese wijsbegeerte. Zij is primair gericht op het gedrag van de mens als sociaal wezen en op het gedrag van de vorst (en, in ruimere zin, de overheid) als 'ordenaar' van de maatschappij."²² De Chinees tracht zich harmonisch in te voegen in en ziet zich onderdeel van een mythisch-animistisch geheel van Hemel en Aarde. De Westerling daarentegen ervaart de natuur meer vanuit een Godsperspectief, althans vanuit het perspectief van een God die transcendent is aan Zijn Schepping, en die voorstelbaar is als een daarop ingrijpende vakman, denker, wiskundige, architect, smid, beeldhouwer, timmerman, horlogemaker, ingenieur of kunstenaar, betrokken op z'n maaksel, product, kunstwerk, schepping, werktuig, spel, klok, machine, enzovoort. Het is deze westerse visie die een van de belangrijkste funderende ideeën is bij de ontwikkeling van de wetenschap.

---

¹⁹ *Wetenschap en samenleving*, p. 22-23

²⁰ *China*, p. 13 e.v.

²¹ Zie: Hans Werner, *De Chinese familie*, De Fontein, Baarn, 1993, p. 43-47; Hans Werner, *Het domein van Confucius*, De Fontein, Baarn, 1996, p. 5-10; S. Gordon Redding: "Confucianisme is een religie die een groot deel van het oosterse leven en de oosterse maatschappij stabiliseert en betekenis geeft. Respect voor de ouders, menslievendheid, paternalisme, billijkheid, compromissen en fatsoen zijn in de Chinese context religieuze beginselen." Frank Gibney, *De opkomst van het verre oosten*, De Haan / Teleac, Houten, 1993, p. 239

²² Jan Bor & Errit Petersma (red.), Jelle Kingma (beeldred.), *De verbeelding van het denken. Geïllustreerde geschiedenis van de westerse en oosterse filosofie*, Contact, Amsterdam/Antwerpen, 1996, p. 103

Zoals E.J. Dijksterhuis schrijft in *De mechanisering van het wereldbeeld*: "Dat de beschouwing van het Heelal als een machine van goddelijke oorsprong in de ontwikkeling der klassieke natuurwetenschap geen wezenlijke functie vervuld heeft, betekent nog niet, dat de term mechanistisch in het geheel niets met het machinebegrip te maken zou hebben. Er heeft te allen tijde bij verscheidene physici, en wel in het bijzonder bij de Engelse, een sterke behoefte bestaan, zich het fysisch reële achter de verschijnselen, de niet rechtstreeks waarneembare oorzaak van het zintuiglijk ervaarbare, in zo concreet mogelijke vorm voor te stellen; zij zochten steeds naar verborgen mechanismen en namen daarbij, zonder zich over deze onderstelling zorgen te maken, aan, dat deze in wezen van dezelfde soort zouden zijn als de eenvoudige werktuigen die de mens reeds sedert onheuglijke tijden ter verlichting van zijn arbeid gebruikt heeft, zodat een kundig mécaniciën in staat zou zijn, het reële verloop van de gebeurtenissen die zich in de mikrowereld afspelen, door een mechanisch model in makro-afmetingen na te bootsen. Het hierop gerichte streven is en wordt vaak als het eigenlijke kenmerk van de klassieke natuurwetenschap en als de ware motivering van de karakteristiek mechanistisch beschouwd."²³

In die Europese geest verandert de natuur geleidelijk aan van een van goddelijke krachten doordrongen magische en Germaans-heidense wereld via het Middeleeuwse perspectief van een gotisch-christelijke wereld met God in de hemel hoog boven de geschapen aarde in de detailrijke en mechanistische wereld van Renaissance, Barok en Verlichting. De filosoof Kwee Swan Liat signaleert in dit verband het verschil in omgang met technische vindingen zoals het slingeruurwerk van Christiaan Huygens en de zeven eeuwen eerder ontwikkelde klok van Soe Soeng. Hij schrijft: "We kunnen veronderstellen dat de Chinese techniek via allerlei wegen naar het westen invloed heeft uitgeoefend op de westerse techniek. Kompas, buskruit en boekdruk-kunst waren evenals de klok in China enkele eeuwen eerder bekend dan in Europa. Maar als die invloed er is geweest, dan is er 'onderweg' een verandering opgetreden in de vorm van het technisch denken. Voor de Chinees is de mens een microkosmos in een macro-kosmos; de klok is een middel om in dat deelnemen aan en deel zijn van een kosmisch proces te bemiddelen. Voor de Europeaan is de klok een technische schepping van de mens, een middel om het universum te kennen, te meten en te beheersen."²⁴

Frappant is dat juist genoemde Chinese uitvindingen zo'n grote rol hebben gespeeld in de opkomst van het moderne Europa.²⁵ De geringe drang om deze vindingen verder te ontwikkelen tekent de andersgerichte belangstelling van de toenmalige Chinese cultuur.²⁶ Opmerkelijk is het daarom dat China tegenwoordig werkt aan een omvang-

---

²³ E.J. Dijksterhuis *De mechanisering van het wereldbeeld*, p. 545

²⁴ Dr. Kwee Swan Liat, *De mens tussen mythe en machine*, Wetenschappelijke Uitgeverij, A'dam, '74, p. 107

²⁵ Zie: Daniel Boorstin, *De ontdekkers. De zoektocht van de mens naar zichzelf en zijn wereld*, Agon, A'dam, '87

²⁶ *Arm en rijk*, p. 69 e.v.

rijke inhaalslag. Een niet geringe rol speelt daarbij ongetwijfeld enerzijds het mislukken van het sowjetexperiment en anderzijds het economisch succes van 'de Vijf - zo met de Chinese cultuur verwante - Draken': Japan, Hongkong, Taiwan, Zuid-Korea en Singapore.²⁷ Het is daarbij te verwachten dat China zich met behulp van westerse technologie en eigen goedkope arbeidskrachten vrij snel zal ontwikkelen tot een belangrijke speler op het terrein van de wereldeconomie. Vooral culturen die, zo stelt Diamond, al lange tijd een geschiedenis hebben van geletterdheid, metaalbewerking en centraal bestuur zullen in staat zijn zich snel bij de moderniteit aan te sluiten. Japan is hier het sterkste voorbeeld, opgeklommen als het is van een relatieve achterstand tot de positie van economische grootmacht.²⁸

Als we echter kijken naar de huidige en hardnekkig aanhoudende economische recessie van Japan en van Zuidoost-Azië in het algemeen is er reden om aan te nemen dat er in China na een periode van grote economische groei gelijksoortige problemen gaan optreden. Dat de economie gaat stagneren vanwege een gebrek aan politiek-economische efficiëntie, voortkomend uit kartelvorming, nepotisme, oligarchie enz. en een gebrekkig ontwikkelde individualiteit, rationaliteit en democratie. De econoom Kevin Watkins van Oxfam International in Londen schrijft hierover: "Economic success not only increases demands for more democracy; in other words, it also increases a society's need for more democracy."²⁹ Ik moet daarbij opmerken dat het - zoals in eerdere artikelen al door mij werd aangegeven - te verwachten is, dat de omgang met moderne technologie en de complexiteit van een moderne samenleving de analytische vermogens belangrijk zal stimuleren, wat dan weer zal leiden tot meer individualiteit en rationaliteit. Belangrijke culturele factoren kunnen daarbij echter ook op een sterk groeiende economie een remmende uitwerking hebben.

In zijn algemene beschouwing van de Chinese cultuur benadrukt de historicus Peer Vries de gedachte dat deze niet *voortdurend* een conservatieve samenleving is geweest. Althans, zo stelt hij, er is daarin blijkbaar in de 14e en 15e eeuw voldoende vrijheid geweest om essentiële uitvindingen te doen zoals buskruit, kompas en boekdrukkunst. Verder merkt hij op dat tot 1800, tot het opstarten van de Industriële Revolutie, de meeste culturen (ook het zo rijke Nederland van de 17e en het China van de 11e eeuw) arme, statische en agrarische culturen waren met weinig economische groei, veel armoede en grote sociale verschillen. Vries verwijst evenwel ook naar de historicus Bin Wong die aangeeft dat er in vergelijking met China, dat toch al vroeg (namelijk enkele eeuwen v. Chr.) een groot samenhangend geheel vormt, in Europa veel meer concurrentie tussen samenlevingen onderling is, wat geëpaard gaat

---

²⁷ Hofstede spreekt hier van 'Confuciaans Dynamisme', waarin technische innovatie meer gewaardeerd wordt dan traditie. Zie: Geert Hofstede, *Allemaal andersdenkenden*, Contact, A'dam, 1991, p. 206 e.v.

²⁸ *Zwaarden, paarden & ziektekiemen*, p. 411

²⁹ (vert. Economisch succes vergroot niet alleen de vraag naar meer democratie, met andere woorden, het vergroot ook de maatschappelijke noodzaak om te komen tot meer democratie - red.) Willy Claes, *Onze planeet, één wereld. Boodschappen voor de 21e eeuw*, Standaard Uitgeverij/Icarus, Antwerpen, 1998, p. 73

met veel geweld, maar wat ook noopt tot een constant zoeken naar bronnen van financiering en economische ontwikkeling. Vries geeft echter aan dat de grote doorbraak pas komt met de uitvinding van de stoommachine, de ijzerproductie met cokes, de spin- en weefmachines enzovoort. Toch constateert ook hij dat er reeds vóór 1800 in vergelijking met China in Europa een grotere neiging is tot onderzoeken en experimenteren, en dat er meer mogelijkheid is tot vrije intellectuele ontwikkeling. Vries: "Er waren in China geen universiteiten zoals er in Europa waren. Die universiteiten waren wel niet altijd bolwerken van vooruitgang, maar je kon er toch nadenken. En van de *civil society*: erkende organisatiestructuren die staan tussen het individu en de overheid, heeft Europa duidelijker en uitgesprokener voorbeelden dan andere gebieden. Intellectueel gezien heeft Europa meer institutionele mogelijkheden gehad. Soms heel prozaïsch: als in Spanje je boek verboden werd, kon je het altijd in Nederland uit laten geven. Je kon van katholiek protestant worden, enzovoorts. De structuur van de samenleving was daarom gunstiger voor innovaties, er kon meer."³⁰

Voorafgaand aan het maoïstische marxistisch-leninistische experiment vormen confucianisme, taoïsme en boeddhisme de drie denk- en ervaringswerelden die het meest pregnant op de wording van China hebben ingewerkt. Geen van deze drie visies of interpretaties van de werkelijkheid ondersteunt een ontwikkeling naar de zelf-standig denkende rationaliteit zoals we die kennen van Europa. De nadruk ligt op respectievelijk: harmonieuze ordening van de samenleving, mystieke harmonie met de natuur, en mystieke onthechting ten aanzien van de concrete wereld voor het bereiken van Verlichting.³¹

Hoe geheel anders is dan die Europese ontwikkelingslijn, die begint in het Midden-Oosten met de introductie van een God als maker en architect door Abraham en met de uitvinding van de idee van een Logos als meest algemene samenhang in alles door Heraclitus. Beide ideeën worden in het christendom geïntegreerd ("In den beginne was het Woord, en het Woord was bij God."). Via het Romeinse Rijk en het Middeleeuwse Europa bereiken deze ideeën dan de Moderne Tijd van wetenschap, industrie en techniek. En ook tegenwoordig nog zie je dat zij in belangrijke mate - ondanks de uitdrukkelijke doodverklaring (Nietzsche) en de postmoderne deconstructie (Derrida) - hun invloed hebben behouden. Zo schrijft althans Stephen Hawking in zijn bestseller over het Heelal: "Wat ademt er leven in de vergelijkingen en maakt een heelal dat ze kunnen beschrijven?"³²

De denkwereld van Azië voedt dus een mentaliteit van: zich invoegen in, meegaan met en mystieke passiviteit ten aanzien van de concrete wereld van samenleving en natuur. De vanuit een grillige geografie geboren pluralistische Europese wereld

---

³⁰ Hendrik Spiering, *Dat abnormale westen. Peer Vries over de wortels van de Europese rijkdom*, NRC Handelsblad, 22 december 2001

³¹ Wendy Boase, *Het oude China. Volkeren toen en nu*, Elsevier, Amsterdam/Brussel, 1987, p. 24

³² Stephen Hawking, *Het heelal. Verleden en toekomst van ruimte en tijd*, Bert Bakker, Amsterdam, 1991, p. 209

daarentegen ondersteunt het kijken met de ogen van een *maker*: hoe zit het in elkaar, hoe werkt het, waartoe dient het, wat is de *zin* ervan? Het is *dit* verschil, gefundeerd op verschillende klimatologische, geologische en culturele factoren, dat de relatieve nieuwkomer Europa het eerbiedwaardige oude China uiteindelijk heeft doen voorbijstreven.

De creativiteit ten goede, naar meer omega

Het valt dus op dat de Europese lijn van ontwikkeling van de menselijke psyche, meer dan elders op deze planeet Aarde, wordt gekenmerkt door een grote ontwikkeling van de analytische vermogens in de menselijke psyche. Het betreft hier een proces dat gaandeweg steeds weer een wat andere soort mens opleverde, en daarmee andere soorten van samenleving en werkelijkheidsinterpretatie. Kenmerkend hiervoor zijn de vele culturele verschuivingen en oorlogen, maatschappelijke omwentelingen - progressies en regressies - waarin vormen van bewustzijn tegenover elkaar komen te staan die zijn te ordenen naar de tegenstelling analyse-synthese. Hier vallen bijvoorbeeld te noemen: protestant tegenover katholiek, liberaal tegenover conservatief, kapitalisme versus communisme, vrijdenker versus gelovige, rationaliteit versus romantiek, materialisme versus spiritualiteit enzovoort.

Het betreft hier evenwel ook een ontwikkeling die, zoals gezegd, *in de samenwerking van de analytische met de reeds eerder aanwezige synthetische vermogens* een sterk dialectisch en daarmee *creatief bewustzijn* heeft doen ontstaan. Een bewustzijn dat zich kenbaar maakt in respectievelijk de grote aanwas van wetenschappelijke kennis en de rijke veelvormigheid van de Europese kunst. Met daarbij meer recentelijk de ontwikkeling van de relatieve humaniteit van de verzorgingsstaten, gekoppeld aan een groter bewustzijn wat betreft een duurzame omgang met de natuur, en een hernieuwde en wetenschappelijk georiënteerde spiritualiteit. *Het is deze sterker ontwikkelde samenwerking van zo verschillende mentale vermogens die de Europese cultuur anders maakt dan elders te vinden is, namelijk creatiever, innovatiever, meer betrokken op die wereld en meer bereid tot een creatieve interactie ermee.*

Na een twee jaren durende reis door India en Japan en na vele observaties en gesprekken met deskundigen ter plaatse komt de filosoof Arthur Koestler tot de conclusie - daarmee ingaand tegen zo ongeveer de mode van de eeuw - dat de Oosterse denk- en leefwereld niet zozeer reddend is voor een, zoals wordt verondersteld, veel te materialistische en individualistische westerse wereld, maar dat veeleer zijzelf lijdt aan een eenzijdigheid die haar vele eeuwen van culturele stagnatie heeft gebracht. Hij schrijft: "Het indrukwekkende van de Europese evolutie, van het Aziatische perspectief uit gezien, is de organische integratie van de verschillende stromingen die erin optraden. De euclidische meetkunde, Plato's *Timaeus* en Aristoteles' categorieën, waren niet zomaar op de Tien Geboden en de Bergrede geënt; ze waren verenigd door een proces van kruising, een geestelijk huwelijk, met als resultaat de vleeswording van de logos. Het leverde de schakel tussen de mystiek en de logica, tussen de poëzie van Johannes van het Kruis en het speuren van de jezui-

tische astronomen naar orde en harmonie in het universum. Het is deze synthese die alle overige grote culturen verwierpen - de Aziatische culturen door zowel de logos als de metron [maat, orde] en de realiteit van de uiterlijke wereld te verwerpen, de Afrikaanse en Pre-Colombiaanse culturen door naar verschillende geestelijke weiden te dwalen."³³

Velen zullen zich hierbij afvragen: Is het dan werkelijk niet zo, dat wij ons met onze inmiddels zo materialistische en individualistische gesteldheid kunnen laven aan de grotere spiritualiteit en gezamenlijkheid van het Oosten? Zeker wel. Koestler schrijft echter: we mogen niet blind zijn voor ook de negatieve aspecten van deze wereld, bijvoorbeeld de schrijnende armoede als gevolg van het kastensysteem en het fatalistisch makende geloof in karma in India, en de robotisering van de werknemer in het zo groepsgeoriënteerde en tot conformisme dwingende school- en werksysteem van Japan. Daarbij benadrukt hij dat Europa cultureel veel rijker is dan men vaak denkt en dat het een dynamiek en dialectiek bevat die men elders in veel mindere mate aantreft.

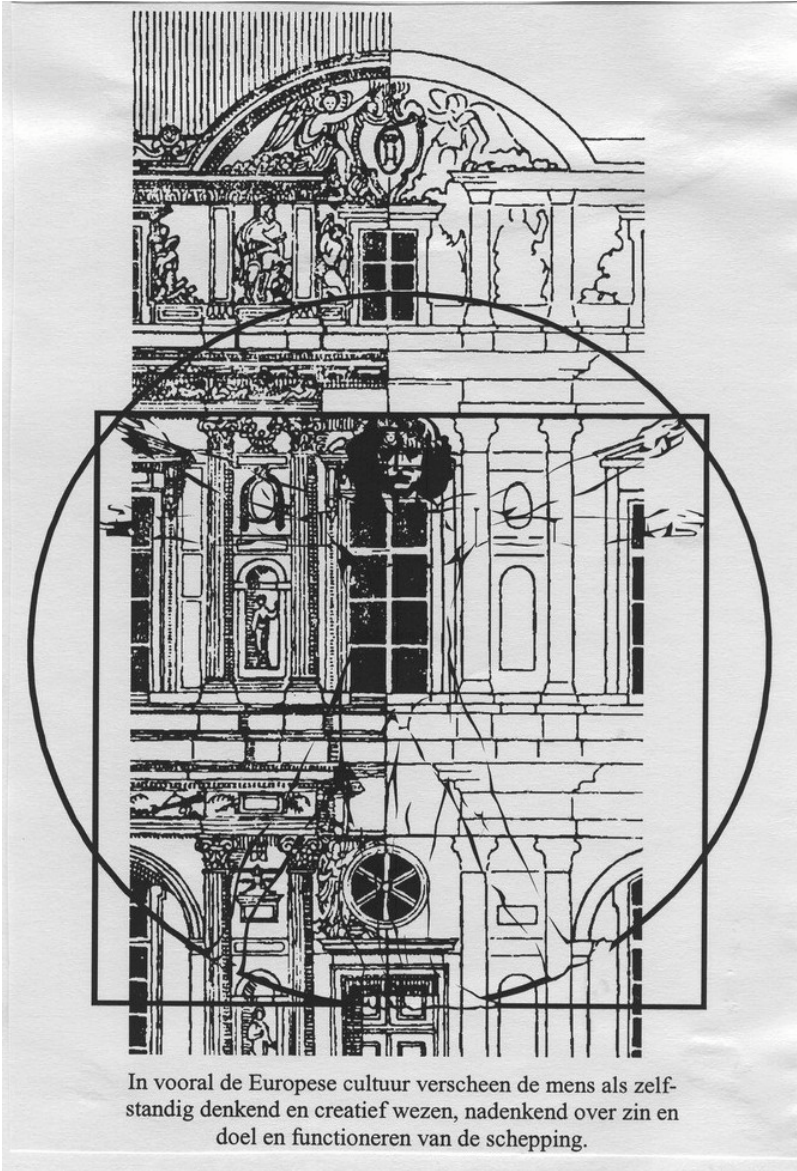
Europa als voorbeeld voor de wereld?

Is nu die Europese cultuur ideaal te noemen? Of althans, kan zij ten voorbeeld gesteld worden aan de rest van de wereld? Voor wie kijkt naar de ontwikkeling van vooral de wetenschap en de techniek, maar ook naar die van de kunsten, de markteconomie, de verzorgingsstaat en de democratie lijkt het mogelijk te zeggen, dat we in Europa een dusdanig succes zien van het dialectisch toewerken naar een steeds grotere kwaliteit van cultuur, dat het wenselijk is dat ook de andere culturen meer deze dialectiek in zichzelf tot ontwikkeling brengen. Kijken we echter breder, dan zien we dat vooral de meer recente Europees-Westerse cultuur met de ontwikkeling van de analytische vermogens lijkt te zijn doorgeschoten in de richting van een cultuur van fragmenterend individualisme en van vervreemding en nihilisme. Dit in tegenstelling tot de andere culturen, die nog overwegend gekenmerkt worden door meer communautaire, intuïtieve en religieuze waarden. Als we alles overzien is dus thans een dialectiek wenselijk, die uitgaande van het voorbeeld van vooral het creatieve Europa zich voedt met het geheel van alle culturen.

Het voorbeeldige in die Europese cultuur is natuurlijk gefundeerd op dat 'geestelijk huwelijk' waar Koestler van spreekt, dat vruchtbaar samenwerken ten goede richting omga van analytische en synthetische vermogens. Het is deze dialectische motor die de creativiteit genereert en daardoor de cultuur schept die meer omga brengt. Een verstoring van deze samenwerking door bijvoorbeeld een teveel aan analyse zal in het menselijk samenleven leiden tot een te geïndividualiseerde, overgenerationaliseerde, materialistische en nihilistische cultuur. Andersom zal een teveel aan synthese leiden tot bijvoorbeeld het verschijnen van een totalitair collectivisme, dat al het innovatieve en afwijkende zal onderdrukken en dat de aanhangers ervan mentaal zal gijzelen in

---

³³ Arthur Koestler, *De lotus en de robot*, Uitgeverij de Arbeiderspers, Amsterdam, 1974, p. 315

In vooral de Europese cultuur verscheen de mens als zelfstandig denkend en creatief wezen, nadenkend over zin en doel en functioneren van de schepping.

een of andere vorm van 'Waarheid'. En dan is er tenslotte ook nog een mogelijkheid dat er een creativiteit gaat domineren die *destructief* is in plaats van constructief. Wat dit laatste betekent mag blijken uit citaat van de filosoof Max Horkheimer: "In dit licht zouden we fascisme als een satanische synthese van rede en natuur kunnen omschrijven - precies het tegenovergestelde van die verzoening van beide polen waar de filosofie altijd van heeft gedroomd"³⁴.

Het is niet zeker wat de toekomst brengen zal. De geschiedenis van de culturen vertoont echter een opgaande lijn in complexiteit en scheppend vermogen en ook humaniteit van samenleving en inzicht in de werkelijkheid. In een recente lezing benadrukt de voormalige president van de Verenigde Staten, Bill Clinton, het feit dat de kosten van wapensystemen en oorlog voeren zeer veel groter zijn dan bijvoorbeeld de inspanning om mensen in ontwikkelingslanden te scholen en van gezondheidszorg te voorzien. Verder stelt hij de belangrijke vraag aan de orde: Willen wij onze onderlinge verschillen blijven benadrukken of ons gemeenschappelijk mens zijn: "Which will be more important in the twenty first century - our differences or our common humanity?"³⁵. Ingaand tegen allerlei uitingen van fundamentalisme benadrukt hij de opvatting, dat geen enkele mens gezien zijn beperktheid de absolute waarheid in pacht heeft. 'Waarheid' is geen eigendom van intolerante en gewelddadige fanaten, het leven is een *onderweg zijn* naar waarheid, waarbij je kan leren van anderen. Clinton: "Now most of us believe that no-one has the absolute truth. Indeed, in our societies, the most religious among us sometimes feel that most strongly because we believe as children of God, we are by definition limited in this life, in this body, with our minds. That life is a journey toward truth, that we have something to learn from each other, and that everybody ought to have a chance to make the journey."³⁶

Toekomst volgt uit investeren in scholing en gezondheid en samen zoeken naar waarheid, zo Clinton. De econoom en Nobelprijswinnaar Amartya Sen ondersteunt dit als hij wijst op het grote belang van onderwijs en gezondheidszorg in de bestrijding van armoede in de wereld. Een geïntensiveerde inspanning op deze punten zal volgens hem de bevolkingsexplosie doen afnemen en de democratie en de welvaart bevorderen. Hij geeft daarbij aan dat succes in dezen alleen mogelijk is als de

---

³⁴ Morris Berman, *De terugkeer van de betovering*, Bert Bakker, Amsterdam, 1986, p. 283. In het citaat heeft 'natuur' te maken met 'natuurverheerlijking', een romantische hang naar de natuur en naar het pastorale; wat onderdeel is van de expressies van het synthesesediment bewustzijn. Het woord 'rede' heeft uiteraard betrekking op het rationele, de wereld van techniek, efficiënte organisatie, machines, structuur, ordening; wat onderdeel is van de expressies van het analyse-dominant bewustzijn.

³⁵ Wat zal belangrijker zijn in de 21ste eeuw, de nadruk op onze verschillen of onze gezamenlijke inspanning voor een menselijke samenleving? (*redactie*) in Bill Clinton *The struggle for the Soul of the 21st Century*

³⁶ Nu geloven de meesten van ons dat niemand de absolute waarheid in pacht heeft. Sterker nog, in onze landen is deze overtuiging bij hen die geloven het sterkst, omdat wij als kinderen van God per definitie beperkt zijn in dit leven, in dit lijf en in ons denken. Zij geloven dat het leven een reis is naar de waarheid, dat we iets van elkaar moeten leren en dat iedereen een kans moet hebben die reis te maken. (*red.*)

factoren die de armoede bevorderen of in stand houden - tirannie, corruptie, maffiapraktijken - worden afgebroken of uitgeschakeld. Sen: "Ontwikkeling vereist dat de belangrijkste bronnen van onvrijheid worden geëlimineerd: armoede en tirannie, een gebrek aan economische kansen en systematische sociale vormen van gemis, de verwaarlozing van openbare faciliteiten en intolerantie of overmatige activiteit van onderdrukkende regimes."³⁷

Het investeren in mensen, in hun lichamelijke en geestelijke vermogens en de vrije ontplooiing daarvan, betekent investeren in de kwaliteit van een samenleving. Het betekent echter ook het zoeken naar de juiste balans tussen bijvoorbeeld vrijheid en gebondenheid, eigen belang en gemeenschapsbelang, het 'ik' en het 'wij'. Dit blijkt ook uit onderzoek naar de samenhang tussen welvaart en cultuur. Het gaat daarbij om het vinden van de juiste koers temidden van tegenpolen als: regel en uitzondering, delen en geheel, individu en collectief, eigen koers of gezamenlijk doel, gelijkwaardigheid en hiërarchie, enzovoort. Beide polen laten dilemma's zien die steeds weer terugkomen en die veel wijsheid vergen van beslissers en andere betrokkenen.³⁸

De tegenpolen hebben te maken met de dialectiek die in vele variaties werkzaam is in de diverse culturen en die een expressie is van het principe AOS. Temidden van de overweldigende complexiteit, die ons gepresenteerd wordt door zoveel synergetisch in elkaar grijpende vormen van natuur en cultuur, lijkt zij de weg te wijzen die de wereld gaat en die ook wij als individu hebben te gaan. De weg van het creatief samenwerken van het analytische en het synthetische naar steeds meer omega. Concreet betekent dit bijvoorbeeld voor het onderwijs: het leren denken, het mondig worden, het innovatief worden. En ook het leren ervaren en uitoefenen van rechtvaardigheid, mededogen, liefde en spiritualiteit om vandaaruit mensen te betrekken bij het proces van culturele ontwikkeling. Het steeds meer en steeds beter practiseren van bovengenoemde dialectiek zal resulteren in een harmonischer en creatiever wereld. Een wereld ook waarin de ooit zo zwaar wegende factoren van klimatologische en geologische aard hun determinerende invloed verliezen door de toenemende wetenschappelijke en communicatieve vermogens.

---

³⁷ Amartya Sen, *Vrijheid is vooruitgang*, Contact, Amsterdam/Antwerpen, 2000, p. 11.

³⁸ Charles Hampden-Turner, Fons Trompenaars, *Zeven gezichten van het kapitalisme. Cultuurverschillen in de VS, Japan, Duitsland, Frankrijk, Groot-Brittannië, Zweden en Nederland*, Contact, A'dam/ Antwerpen, 1994

DE WETENSCHAP OVER ONS BEWUSTZIJN - 1

Roel Vanheusden

In de geschiedenis van de psychologie heeft de bewustzijnspsychologie altijd een markante plaats ingenomen. Het bewustzijn is wat ons mensen tot *mensen* maakt. Toegegeven, aan bepaalde hogere diersoorten kan misschien ook een vorm van bewustzijn worden toegeschreven, maar dan in ieder geval niet een van de complexe aard als die van ons mensen.

Ook leidde het bestaan van het menselijk bewustzijn altijd tot zeer verhitte discussies. Descartes propageerde in zijn tijd het zogenaamde 'dualisme', dat inhoudt dat de menselijke geest niet bestaat uit materie zoals het brein maar uit een niet-fysische component. De materialisten, die de heersende orde in de wetenschap zouden gaan vormen, zijn dit de 'geest in de machine' gaan noemen. Zij gaan ervan uit dat alles bestaat uit materie. Non-fysische eigenschappen of verklaringen worden niet geaccepteerd. Antonio Damasio, misschien wel de meest toonaangevende denker van dit moment, noemde een van zijn boeken *Descartes' Error*.

Dit artikel heeft deze discussie tussen materialisten en hun tegenstanders tot onderwerp. Centraal staat de subjectieve ervaring van de werkelijkheid. Velen van ons beleven de persoonlijke ervarings- en gevoelswereld als privé, als iets van jezelf. Hoe het is om jezelf te zijn, weet alleen jij. Deze persoonlijke wereld kan dan ook geen onderwerp zijn van wetenschap, simpelweg omdat deze geen toegang heeft tot de subjectieve eerste-persoonservaring. Althans dit vinden de antimaterialisten. Materialisten zijn het hier vanzelfsprekend niet mee eens.

Toen in oktober 1974 van Thomas Nagel het artikel *What it is like to be a bat?*³⁹ verscheen, gebruikte hij nergens het woord *qualia*. Dit is echter later wel de verzamelterm geworden die door veel denkers werd gebruikt wanneer zij spraken over de subjectiviteit van de eerste-persoonservaring. Vaak wordt kortweg over 'ervaring' gesproken. In zijn artikel beargumenteert Nagel dat vleermuizen bewuste mentale toestanden hebben, net als wij mensen, en dat zij dus ook (bewust) ervaren wat het is om een vleermuis te zijn. En dan - nog meer gespecificeerd - hoe het voor een vleermuis is om een vleermuis te zijn. Dit klinkt misschien krom, maar het is het centrale punt in het betoog van Nagel.

Ikzelf zou me kunnen voorstellen dat ik vlieg, dat ik door een ingewikkeld sonarsysteem de wereld om me heen tracht te controleren etc. Het is lastig, maar het is niet *ondenkbaar*. Maar ... wat weet ik dan nog? Ik weet alleen hoe het voor *mij* is om een vleermuis te zijn! Dit houdt echter beslist niet in, dat ik nu weet, hoe het is voor een vleermuis om een vleermuis te zijn. Omdat je geen toegang hebt tot

---

³⁹ Vert. Hoe is het om een vleermuis te zijn (*red.*)

de subjectieve eerste persoonservaring van de vleermuis, is zekerheid daaromtrent onmogelijk.

De kracht van het materialisme ligt in het onderzoeken van objectief gegeven feiten. Het maakt niet uit van welk gezichtspunt je het bekijkt. Een materialistische onderzoeker van Mars en een van de aarde zouden onafhankelijk van elkaar tot dezelfde conclusies komen over de hersenfysiologie van vleermuizen. Echter, beiden zouden niets kunnen zeggen over hoe het is om een vleermuis te zijn. De natuurlijke onderzoeksmethode die uitgaat van de verschijning (hoe het overkomt) om de werkelijkheid (een set gerelateerde en objectieve feiten) te beschrijven, heeft hier geen zin. Elke verschuiving van subjectiviteit naar objectiviteit brengt ons alleen maar verder weg van de ware aard van het fenomeen: hoe het is voor een vleermuis om een vleermuis te zijn.

Frank Jackson (1986) laat aan de hand van het *knowledge argument*⁴⁰ zien dat de materialisten iets cruciaals over het hoofd zien, wanneer zij stellen dat een fenomeen verklaarbaar is als je maar alle materiële voorwaarden weet. Neem nu Mary. Zij is een briljante neurowetenschapper en weet alles over de neurale werking van de hersenen met betrekking tot het zien, het gezichtsvermogen. Zij kent alle beschikbare relevante fysische informatie over wat er gebeurt als een mens de kleur rood ziet. Echter, zij heeft dit allemaal geleerd in een zwart-wit kamertje met een zwart-wit televisie. Nu vraagt Jackson: Leert zij dan niets als je haar uit haar kamertje laat en haar laat kijken naar kleurentelevisie? Zijn conclusie is dat zij wel degelijk iets nieuws leert en dat haar kennis voordien onvolledig was. Ze leert hoe het is om de kleur rood te ervaren. Met andere woorden ... onze conclusie moet zijn, het materialisme laat iets weg, namelijk de *qualia* of eerste-persoonservaring.

Materialisten hebben het erg moeilijk gevonden hier redelijk op te reageren. Daniel Dennett (1991) bijvoorbeeld ontkent in zijn boek *Consciousness explained* het bestaan van het fenomeen *qualia* volledig. Hij zegt dat die *qualia* die wij zo waarderen niets anders zijn dan personages in ons eigen fictieve gevoelsleven en in de werkelijkheid van ons brein niets anders dan een complex geheel van disposities. Dit komt doordat iedereen over een unieke persoonlijke neurale bedrading beschikt. Er komt een passage in zijn boek voor over *qualia*, waarin hij deze vergelijkt met kabouters. Bewijzen dat ze niet bestaan kun je niet, maar er is ook geen reden om in ze te geloven.

Paul Churchland (1995) maakt er wat meer werk van. Hij begint met te zeggen dat het inderdaad zo lijkt alsof er een subjectieve ervaringscomponent bestaat. Maar dit berust slechts op verwarring aan onze kant. Hij noemt het voorbeeld van

---

⁴⁰ kennisargument (red.)

blozen. Als ik bloos weet ik dat door mijn 'auto-connected'⁴¹ manier van weten. Jij daarentegen weet dat ik bloos door jouw 'hetero-connected'⁴² manier van weten. Het blozen op zich blijft dezelfde gebeurtenis, alleen de manier van kennistoegang is voor jou anders dan voor mij ('ways of knowing'⁴³). Dus hebben Nagel en Jackson het volgens hem bij het verkeerde eind, als ze respectievelijk over de subjectieve component van de ervaring (Nagel) of het kennisargument (Jackson) spreken: de materiële basis is wel degelijk aanwezig om het bewustzijn te verkla- ren. Het subjectieve karakter van de ervaring bestaat niet, de verwarring wordt veroorzaakt door het feit dat ik en jij allebei een andere toegang hebben (zintuig-lijk gesproken) tot de gebeurtenis van mijn blozen.

Toch klinkt ook deze uitleg niet helemaal bevredigend. Churchland noemt het probleem een kwestie van toegang. Gaat het bij qualia niet juist om die *raw feel*, dat extra dat degene die iets ervaart meent te voelen? Als ik bloos en jij ziet dat, is mijn ervaring dan niet toch fundamenteel anders dan die van jou? Zo ja, dan impliceert dat volgens mij dat er meer aan de hand moet zijn dan enkel verschil- lende toegangen volgens verschillende neurale paden.

Aan de hand van een artikel van Chalmers (1995) meen ik de verklaring van Churchland te kunnen weerleggen. Chalmers onderscheidt *the easy problems* en *the hard problem of consciousness*⁴⁴. Onder de zogenaamde makkelijke proble- men vallen het verschil tussen wakker zijn en slapen, het opzettelijk controleren van gedrag, het kunnen rapporteren van mentale toestanden etc. Deze makkelijke problemen zijn in de hedendaagse wetenschap met haar gevorderde methoden van onderzoek wel aan te pakken. Het moeilijke probleem betreffende het bewust- zijn is de subjectiviteit van de ervaring. Het is door praktisch iedereen aanvaard dat alle ervaring een materiële grondslag heeft, maar op de waaromvraag hebben we geen eenduidig antwoord. Waarom zouden materiële processen leiden tot het fantastische en veelzijdig innerlijke leven, dat wij mensen genieten?

Wat Churchland doet, en velen met hem, is het *moeilijke* probleem van *qualia* noemen en dat dan zogenaamd verklaren. Churchland verklaart echter niet het moeilijke probleem, hij verklaart een van de makkelijke problemen, namelijk dat van het kunnen rapporteren van mentale toestanden. Zijn *auto-connected en hetero-connected ways of knowing* hebben geen betrekking op qualia. Als ik bloos en jij ziet dat, kunnen we allebei een mentale toestand beschrijven of rapporteren aan elkaar. Aan de ware aard van de ervaring (mijn blozen), die voor mij een extra lading heeft, doe je daarmee geen recht. De waaromvraag blijft onbeantwoord.

---

⁴¹ op mezelf betrokken zijn (*red.*)

⁴² op de ander betrokken zijn (*red.*)

⁴³ de manieren waarop kennis tot stand komt (*red.*)

⁴⁴ de makkelijk oplosbare en de moeilijk oplosbare problemen van het bewustzijn (*red.*)

Wanneer je praat over de zogenaamde *makkelijke* problemen van het bewustzijn, kun je volstaan met het beschrijven van de functie die een bepaald facet van het bewustzijn vervult. Daarmee is ook de verklaring gegeven. Als je echter doorvraagt waarom informatieverwerking gepaard gaat met *qualia* stuit je op het moeilijke probleem van het bewustzijn. Dit is wat Churchland nalaat. Hij denkt ten onrechte dat hij door het beschrijven van de verschillende functies ook de verklaring levert voor de waaromvraag.

Een volledige theorie van het bewustzijn moet ook de *waaromvraag* beantwoorden. Chalmers *A full theory of consciousness must build an explanatory bridge* (1995:7) en *What makes the hard problem hard and almost unique is that it goes beyond problems about the performance of functions* (1995:3) alsook zijn artikel *Why is the performance of these functions accompanied by experience?* gaan op deze waaromvraag in.

Materialisten zijn natuurlijk als de dood voor introductie van subjectieve begrippen in hun op materiële eigenschappen berustende theorieën. Ze snijden zichzelf alleen maar in de vingers door *qualia* niet serieus te nemen. Hiermee houden ze alleen maar de vooruitgang van kennis tegen in plaats van zich te buigen over een daadwerkelijk houtsnijdende verklaring van het bewustzijn in al zijn facetten.

Het reductionisme is gedoemd te falen. Simpelweg omdat de verschijning van ervaring weliswaar uit materiële processen kristalliseert, maar niet helemaal omvat kan worden door dezelfde processen. Je hoeft alleen nog maar eens naar de waaromvraag te kijken om dit te snappen. Deze materiële processen zouden ook zonder de aanwezigheid van de bewuste ervaring kunnen bestaan.

Als reductionisme gedoemd is te falen lijken non-reductieve verklaringen de natuurlijke keuze. Als concepten als *qualia* niet reduceerbaar zijn tot kleinere materiële eenheden lijkt het eigenlijk logisch deze aan te nemen als fundamentele eenheden. Dit is wat Chalmers voorstelt. Hij neemt als analogie de natuurkunde, waar massa en tijd/ruimte ook als fundamentele eenheden gelden. Niemand denkt erover deze te beschrijven in nog simpelere basiseenheden. Massa is een fundamentele basiseenheid. Waarom zou dit niet voor ervaring kunnen gelden?

Door ervaring als fundamentele aanname te beschouwen, kom je toch uit op een soort dualisme (zoals bij Descartes). Er zijn eenheden die naast de materiële aannames staan. Het is echter een zeer onschuldige vorm van dualisme; je erkent nog steeds dat alle processen die je wilt verklaren uiteindelijk materiële processen zijn. Er is geen geest in de machine zoals bij Descartes.

Een non-reductieve theorie van het bewustzijn zou moeten bestaan uit een aantal psychofysische principes, principes die de eigenschappen van materiële processen

verbinden met de eigenschappen van de ervaring. Hieruit zou kunnen blijken hoe de ervaring tot stand komt uit fysische processen. Zo zou je bepaalde ervaringen kunnen linken met bepaalde materiële processen en voorspellingen kunnen doen over wat voor soort materiële systemen wat voor soort ervaringen zullen hebben.

Kortom, een theorie over het bewustzijn voldoet niet wanneer slechts een functionele beschrijving wordt gegeven van verschillende aspecten van het bewustzijn. Juist het antwoord op de vraag waarom de activiteiten van het bewustzijn gepaard gaan met bewuste ervaring maakt deze theorie compleet.

LITERATUURLIJST

Chalmers, D.J. *Facing Up to the Problem of Consciousness*, Journal of Consciousness Studies, 1995.

Churchland, P.M. *The Engine of Reason, The Seat of the Soul: A Philosophical Journey into the Brain*. Cambridge, MA: MIT Press, 1995.

Dennett, D.C. *Consciousness Explained*. Boston: Little, Brown, 1991.

Jackson, F. *Epiphenomenal qualia*. Philosophical Quarterly 32: 127-36 with excerpts from "What Mary Didn't Know", The Journal of Philosophy LXXXI11, 5:291-95, 1982.

Nagel, T. *What is it like to be a bat?* Philosophical Review 4:435-50, 1974

Opmerking van de redactie: Bovenstaand artikel werd geplaatst als deel van een stage-opdracht aan de schrijver in het kader van zijn studie aan de Rijksuniversiteit Leiden. Er zullen over dit onderwerp nog twee artikelen van zijn hand volgen. Het lijkt een goede aanleiding om - wellicht aan de hand van het in GAMMA jrg. 8 nr. 5 p. 61 vermelde boekje "Hersenen, Bewustzijn, Zicht op onszelf" van Palmyre Oomen en de ideeën van Teilhard de Chardin-'deskundigen' tot een discussie over dit onderwerp in ons blad uit te nodigen.

Geluid, licht en leven

Gerrit Teule

Geluiden worden gedragen door trillende lucht. Pas als de trilling via ons oor de hersenen binnengekomen is, horen we geluid, een stem, muziek. De muziek zit dus niet in de lucht, maar in ons hoofd, tussen de oren. Maar, helaas of gelukkig, horen wij lang niet alle luchttrillingen. Heel veel geluiden gaan aan ons voorbij omdat de trillingsfrequenties te hoog of te laag zijn. Wij weten dat geluiden zich door de lucht voortplanten met ongeveer 330 meter per seconde. Zo gaat het ook met beelden en licht. Ze worden gedragen door trillende ....???

Ja, wat? Wat trilt er eigenlijk? We weten het niet, en daarom noemen we het maar een elektromagnetisch veld. Het woord "aether" is in dit verband een taboe woordje geworden. Maar ook het woordje veld is slechts een metafoor om er over te kunnen praten. Niemand weet wat een elektromagnetische veld precies is, ook al laten we er uitvoerige berekeningen op los. Niet meer dan een fractie van de elektromagnetische trillingen wordt door ons oog opgevangen en na uitvoerige filtering en bewerking via oogzenuw en hersenen gezien als beelden en kleuren. Licht beweegt zich door de ruimte met een vaste snelheid van 310.000.000 meters per seconde. Volgens Einstein is die snelheid altijd hetzelfde, hoe snel de waarnemer zich ook beweegt en hoe onbegrijpelijk dat ook is. Ons gezonde verstand staat hierbij stil.

Laten we dan ook maar even stilstaan bij de vraag, waarom ons gehoor zich uitstrekt over een bepaalde schaal van trillingsfrequenties. Bij honden en vleermuizen is dat anders dan bij mensen, want deze dieren kunnen geluiden horen met een veel hoger trillingsgetal. Maar bij ons beweegt het zich tussen 20 en 20.000 Hertz en als we ouder worden, daalt de bovengrens ook nog naar bijvoorbeeld 18.000 of 16.000 Hz. Ook onze ogen kunnen op dezelfde manier slechts een beperkt gedeelte van het elektromagnetische spectrum zien, namelijk het deel tussen infrarood en ultraviolet. Tussen deze twee frequenties liggen de voor ons zichtbare kleuren van de regenboog. Waarom is dat zo?

Het antwoord kan natuurlijk niet zijn: omdat licht alleen maar licht is als wij het kunnen zien en omdat geluid alleen maar geluid is als wij het kunnen horen. Dat is een cirkelredenering; a rose is a rose is a rose.... Licht is inderdaad zichtbaar, omdat de hardware van onze ogen er op is afgestemd, maar dat had theoretisch ook heel anders kunnen zijn. We kunnen ons voorstellen een veel lagere frequentieband te kunnen zien, bijvoorbeeld die van infrarood en dan verder naar beneden in de richting van de langere golflengten in plaats van naar boven. Dat zou reuze handig kunnen zijn, want dan konden we onder andere warmte zien. En ook microgolven. We kunnen dan bij wijze van spreken iemand al zien blozen, voordat de wangen rood worden. We zouden 's nachts mensen en dieren kunnen zien lopen. Voor jagers, en dat waren wij vroeger, lijkt mij dat heel handig.

Tegenwoordige hi-tech soldaten hebben ook een infraroodkijker op hun helm. Alles wat warmer is dan de omgeving, wordt dan zichtbaar. De zon zou er vermoedelijk uitzien als een helderrode bol, maar het zou ook kunnen, dat we helemaal geen kleuren meer zien, net zoals sommige diersoorten.

De batscan

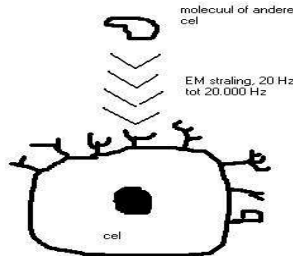
Dezelfde redenering kun je toepassen op geluid. Stel dat we oren hadden, die geluidstrillingen van 20.000 tot 50.000 Hz konden horen; veel hogere tonen dan nu het geval is. Dan zouden we bijvoorbeeld vleermuizen kunnen horen. Uiteraard zouden we dan ook bijpassende stembandjes (heel kort) moeten hebben, want je moet wel het bijbehorende geluid kunnen produceren als we tenminste ook met elkaar zouden willen praten. Wie weet, misschien zijn er wel wezens op andere planeten met zulke stembandjes en oren. Als we deze wezens zouden ontmoeten, dan zouden we dus een soort batscan nodig hebben om ze te kunnen horen. Een batscan is een apparaatje om vleermuispiepjes naar een lagere frequentie te transformeren. Maar omdat wij met onze gewone oren niets zouden horen, zouden we misschien wel denken dat deze schepsels geen verstandig woord kunnen uitbrengen. Misschien zouden we zelfs tot de conclusie komen dat deze wezens gewoon achterlijk zijn, terwijl ze misschien wel veel intelligenter zijn dan wij. Waar je al niet op moet letten als min of meer intelligente ruimtereiziger...

Cellen herkennen andere cellen

Laten we het verhaal nog wat ingewikkelder maken. Wij weten tegenwoordig, dat cellen binnen in ons lichaam in staat zijn om andere cellen en moleculen te herkennen. Dat is nodig om verkeerde cellen te kunnen opsporen en indien nodig te kunnen bestrijden. Ook moeten de cellen in staat zijn signaal moleculen (hormonen) en bepaalde voedselsoorten te herkennen. Signaal moleculen zijn moleculen, die door een klier (bijvoorbeeld de hypofyse in de hersenen) de bloedbaan in gestuurd worden om de andere cellen in het lichaam te waarschuwen of tot een bepaalde actie aan te sporen. Tot nu toe ging men ervan uit, dat de cellen en de moleculen elkaar daarvoor fysiek moesten aanraken. Een signaal molecuul moest een cel als het ware een duwtje geven om de boodschap over te brengen. Maar dat signaal kon pas gegeven worden als het molecuul precies paste in een gevormde opening buiten op de celwand, net zoals een sleutel past in een sleutelgat. Daarom is dit ook bekend als het sleutel/sleutelgatprincipe.

De laatste tijd zijn hierover andere gedachten naar voren gekomen. Een totaal andere en voor veel biologen nieuwe gedachte is, dat de moleculen of cellen elkaar voor de signaaloverdracht helemaal niet hoeven aan te raken. In deze theorie, afkomstig van de Franse medicus Benveniste, is er geen sprake van een fysiek sleutelgat en een sleutel, maar van zenders en ontvangers, die nauwkeurig op elkaar afgestemd zijn, zoals een radio afgestemd is op Radio I. Elk molecuul of elke cel straalt (heel subtiel uiteraard en over zeer korte afstand) een eigen specifieke elektromagnetische trillingsfrequentie uit en elke receptor fungeert als

een antenne, die afgesteld is op een scherp bepaalde ontvangsfrequentie. Iets poëtischer uitgedrukt: moleculen en cellen zingen in koor en luisteren naar elkaar. Vanuit deze metafoor gezien lijken de receptoren op de buitenkant van de cel ook heel veel op antennes (zie figuur 1). Wanneer een bepaalde signaalmolecuul met de bloedstroom mee voorbij drijft, zullen de betreffende receptoren van meerdere cellen dus onmiddellijk de aanwezigheid van dat specifieke molecuul horen en het bijbehorende signaal via een elektrochemische puls aan de celkern doorgeven. In figuur 1 is dat gevisualiseerd. Op deze manier kan een signaalmolecuul, bijvoorbeeld een hormoon, vele cellen tegelijk en/of achter elkaar waarschuwen, gewoon door er bij langs te zwemmen en voortdurend haar signaal af te geven, zeg maar: haar liedje te zingen. De antennes staan steeds open om de signalen op te vangen.

Figuur 1: Radiocommunicatie tussen cel en moleculen/cellen

Het zal duidelijk zijn, dat met deze elektromagnetische communicatie (met lichtsnelheid!) het proces van signaaloverdracht enorm versneld en verbreed wordt. Daarmee sluit deze theorie veel beter aan bij de praktijk dan de ouderwetse sleutel/sleutelgatgedachte, want deze oude theorie heeft nooit een goede verklaring kunnen geven voor de snelheid en accuratesse van de signaaloverdracht. Wat bij de gedachtevorming hierover ook helpt, is dat heel veel mensen zich bij elektronische communicatie steeds beter iets kunnen voorstellen. Als veel autogebruikers nu al rondlopen met een autosleutel, die op afstand de deur kan openen, is het in het denken nog maar een kleine stap naar een sleutel/sleutelgatprincipe, dat ook op enige afstand kan werken. Cellen en (signaal)moleculen drijven in ons lichaam rond in een waterig milieu. Op elke proteïnmolecuul zijn er 10.000 watermoleculen. We praten dus over elektromagnetische communicatie onder water, ongeveer op dezelfde manier zoals dat bij duikboten het geval is. Hoogfrequente stralingen worden door water niet of slecht doorgegeven, maar bij laagfrequente stralingen lukt dit veel beter. Vandaar dat duikboten onder water communiceren via laagfrequente elektromagnetische stralingen. In ons lichaam blijkt dit volgens de onderzoeken van Benveniste hoofdzakelijk met stralingsfrequenties van 20 tot 20.000 Hz te gaan, het trillingspectrum van hoorbaar geluid dus, maar dan in de vorm van elektromagnetische straling. De signaaloverdracht binnen in ons lichaam tussen cellen en moleculen gebruikt dezelfde trillingsfrequenties als onze

oren, alleen zijn het bij de cellen elektromagnetische trillingen en bij onze oren zijn het luchtrillingen. Dat is vreemd en raadselachtig!

DNA

Het wordt nog vreemder. Het zwarte puntje in het binnenste van een cel is de celkern. Daarin bevinden zich de DNA-moleculen, waarin ons erfelijke materiaal ligt opgeslagen. Een DNA-molecuul is een enorme opslagplaats van informatie. Het is het wonderlijkste molecuul, dat wij kennen. Een DNA-molecuul is een draadje van ongeveer twee meter lang (200 centimeter!) en tien atomen dik. Zelfs onder de beste lichtmicroscopie is het draadje nog niet te zien, zo dun is het. En dat uiterst dunne draadje is stijf opgewonden tot een minuscuul propje met andere DNA-moleculen opgeborgen in de piepkleine celkern. Bedenk daarbij dat een gemiddelde cel niet groter zal zijn dan een honderdste millimeter. Bij een celdeling moet zo'n opgepropte DNA-draad in de lengte gespleten worden en de twee delen moeten zich meteen weer oprollen, nadat ze zijn aangevuld met het ontbrekende spiegelbeeld. Dat betekent, dat de opgewonden draad zich moet afwinden, splitsen, aanvullen met RNA-materiaal tot twee identieke DNA-moleculen ontstaan, en zich meteen weer moet opwinden tot twee propjes. Pas als dat gebeurd is, kan de cel zich splitsen in twee identieke cellen elk met hun eigen DNA. Dat op- en afwinden gebeurt met een snelheid van ca. 20.000 toeren per minuut (een trilling van ca. 330 Hz) en duurt ongeveer een uur. Hoe dit binnen in de piepkleine ruimte van een cel in zijn werk gaat, is in feite onvoorstelbaar en het is ook nog steeds een raadsel hoe in de evolutie dit fantastische proces naar voren is gekomen. Binnen in ons lichaam bevindt zich ongeveer 200 miljard kilometers DNA-draad. In elke minuscule cel van ons lichaam bevindt zich het equivalent van 1500 encyclopediedelen. Over dit wonderlijke DNA gaat de theorie van Narby.

In het voortreffelijke boek *The Cosmic Serpent*, waarvan hier een uiterst beknopte samenvatting, beschrijft Jeremy Narby hoe hij tijdens zijn antropologische studie bij de sjamanen in de oerwouden van Zuid-Amerika vertoefde en daar in aanraking kwam met hun merkwaardige methoden om kennis omtrent geneeskrachtige planten rechtstreeks uit de natuur op te nemen. Dat gebeurde met flinke doses van een gifstof, ayahuasca, waardoor ze in een diepe trance raakten. Volgens zijn hypothese kregen deze sjamanen dan rechtstreeks contact met het DNA van de natuur en waren ze in staat om vreemde combinaties van plantaardige stoffen te combineren met nog vreemdere verwerkingsmethoden en zo de geneeskrachtige stoffen te verkrijgen. Sjamanen over de hele wereld tekenden al eeuwen geleden de dubbele helixstructuur van het DNA-draadje, meestal weergegeven in de vorm van in elkaar kronkelende slangen. Narby slikte ook een paar keer ayahuasca om de ervaring zelf te kunnen weergeven en hij beschreef de slangen die hij zag, gevat in diep verzadigde kleuren. Van het gif raakte hij geheel in trance.

De belangrijkste hypothese van het boek komt hierop neer: DNA communiceert rechtstreeks met DNA via fotonen, hoogfrequente elektromagnetische golven dus,

waarbij de frequenties van het zichtbare licht worden gebruikt. DNA-moleculen zien elkaar! Zijn conclusie is onder andere ook, dat DNA nooit bij toeval ontstaan kan zijn in een warme oersoep, waarbij allerlei atomen willekeurig tegen elkaar botsten en aan elkaar kleefden, waarna plotsklaps ergens een DNA-structuur ontstond met de strikte ordening van de dubbele helix met de miljoenen A-C-G-T-molecuulverbindingen en het ingewikkelde delingsproces. Dat is even onmogelijk als het schudden van een grote zak met metaal-, rubber- en glassplinters net zolang tot er een kant-en-klare Porsche uit de zak komt met het contactsleuteltje startklaar in het slot. Een DNA-molecuul is en werkt ingewikkelder dan een Porsche.

De directe communicatie tussen het DNA van mens, dier en plant overstijgt elke rationaliteit. Er worden geen woorden of cijfers overgestuurd, maar structuren en trillingen. Vandaar de benodigde trance met het gifdrankje. Geen wonder dat de wetenschap het over een en ander nog lang niet eens is, want wat er overgebracht wordt is in hoge mate onwetenschappelijk, c.q. onmeetbaar of oninterpreteerbaar met onze instrumenten. Behalve hun opmerkelijke fysieke hoedanigheid hebben DNA-moleculen dus nog een andere eigenschap: ze praten met elkaar en wisselen informatie uit. Dat doen deze moleculen met bewegende fotonen, lichtdeeltjes, die dus tevens hoogfrequente elektromagnetische trillingen zijn. Moeilijker gezegd: DNA-communicatie werkt met fotonemissies, waarbij elektromagnetische trillingsfrequenties worden gebruikt van 7.5×10^{14} - 3.75×10^{14} Hz, precies die frequentieband van zichtbaar licht, waar ook onze ogen mee werken, gelegen tussen infrarood (golflengte ca. 900 nanometer) en ultraviolet (ca. 200 nanometer).

Het raadsel van de symmetrie

Nu ligt het raadsel helemaal voor ons. Het verband, en daarmee het mysterie, wordt duidelijker als we de gegevens in een tabelletje naast elkaar zetten. Onder de eerste kolom staan de twee zintuigen oog en oor, aangevuld met enkele kenmerkende eigenschappen. Onder de tweede kolom staan de niveaus van de DNA-moleculen en de cel als geheel, in de derde de frequentiebanden.

Lichaamsniveau	Op cellulair niveau correspondeert dit met:	Frequentieband
Oog 1014 Hz Lichtstralen (fotonen) - kleur - beeld	DNA communicatie	7.5×10^{14} - 3.75×10^{14} Hz
Oor Luchttrillingen - stem - muziek	Cellulaire communicatie	20 - 20.000 Hz

In woorden: Het oog heeft iets te maken met het DNA in de celkern en het oor heeft iets gemeenschappelijks met de cel als geheel. Op een of andere manier moet er dus ergens in ons genoom geschreven staan, dat oog- en DNA-communicatie bij elkaar horen, en dat geldt net zo voor ons gehoor en de cellulaire communicatie. Zo is het ook bekend, dat het DNA fotonen uitzendt en ontvangt en dat ons oog, evenals het DNA-molecuul, het licht van één enkele foton kan zien (maar dan moet het voor de rest wel helemaal donker zijn). Ons oog is dus een quantum-instrument, omdat het één lichtquantum kan detecteren, evenals een DNA-molecuul. Theoretisch kan dat betekenen, dat ons oog de informatie uit DNA kan lezen, wat het verhaal van de sjamanen tenminste in een ander daglicht plaatst. Zulke overeenkomsten en verbanden zijn niet meteen af te doen als een amusant, maar nutteloos weetje. Hier gebeuren dingen, die ons nog ver boven de pet gaan.

Een hypothese?

Er zijn redenen om aan te nemen, dat hier véél meer achter steekt. Stel nu eens dat er een aantal bioconstanten is, dat door de loop van de evolutie heen onveranderd is gebleven, gewoon omdat deze in het begin goed bevielen en er geen aanleiding was om ze te wijzigen. Zo heeft bijvoorbeeld het celvocht, zowel binnen in als om de cellen heen, nog steeds dezelfde samenstelling als het vroege zeewater, waarin de eerste cellen zijn ontstaan. We huilen daarom nu nog steeds fossiel zeewater, zoute tranen. Ons lichaam bestaat ook nog steeds voor 60% uit zeewater. Op dezelfde manier zijn er minstens twee frequentiebanden voor elektromagnetische trillingen, die gebruikt worden in ons interne bio-elektrische systeem en die door de evolutie heel lang ongewijzigd bleven, misschien zelfs wel vanaf de allereerste eencellige organismen. Overigens wijst recent onderzoek in de richting van nog veel meer elektromagnetische frequenties, die binnen in ons lichaam in gebruik zijn door celstructuren, organen, zenuwen etc. De bio-elektrische werking van ons lichaam is extreem complex. Laten we eerst de cel als geheel beschouwen, waarvan de celwand gevoelig is voor de elektromagnetische frequentieband van 20 tot 20.000 Hz. Als we met zevenmijlslaarzen door de evolutie wandelen, zien we dat de buitenkant van de celwand zich bij de evolutie naar grotere lichamen verder heeft ontwikkeld tot de huid, waarin trillinggevoelige plekje aanwezig waren. Deze plekjes ontwikkelden zich verder, naar analogie van de antennes buiten op de celwand. Later evolueerden deze plekjes huid verder tot een trommelvlies, in feite een zeer gespecialiseerd stukje huid, waarvan de frequentieband hetzelfde bleef ook al veranderde het trillende medium van elektromagnetische velden in trillende lucht.

Sommige mensen (veelal vrouwen) zeggen trouwens, dat ze inderdaad laag-frequente elektromagnetische trillingen kunnen horen als een echte bromtoon. Of dat met hun fysieke oormechaniek gebeurt of met afzonderlijke cellen in of bij de oren, is nog maar de vraag. Verder in de evolutie zijn ook de stembanden op dezelfde frequenties aangepast, zodat we elkaar en onszelf kunnen horen. Bij andere diersoorten (zeedieren onder water, vleermuizen) zijn er wel variaties op

deze frequentieband opgetreden, maar de orde van grootte is ook daar hetzelfde gebleven.

Bij de ontwikkeling van het oog deed zich iets soortgelijks voor. Bij de eerste eencellige diertjes was de celkern de lichtgevoelige plek, met de frequentieband van het nu zichtbare licht. Het eencellige plantje *Euglena* bijvoorbeeld, ook wel oogdiertje genoemd, was een cel met een zweepstaartje, waarmee het in de richting van het licht kon zwemmen. Op de buitenkant van de cel zat voor dat doel een opeenhoping van pigment, een rood vlekje. Door de schaduw van dat plekje op de celkern te laten vallen en daar ongeveer te houden, kon dit plantje globaal zijn richting bepalen. Een oog is deze inrichting beslist nog niet te noemen en dus is de naam oogdiertje ook wat misplaatst. Later verschoof de lichtgevoelige functie van de celkern langzaam naar lichtgevoelige plaatsen vlak bij de celwand, en nog later naar lichtgevoelige cellen aan de buitenkant van het lichaam, vlak onder de huid, zodat nog beter de richting van de lichtbron bepaald kon worden. Dat was voor een- en meercellige diertjes van belang om met behulp van hun zweepstaartjes in de richting van het warme water te kunnen zwemmen. Later, veel later, ontwikkelden deze lichtgevoelige plekkjes zich uiteindelijk tot een oog met een verstelbare lens. Ook ons oog trilt voortdurend, met een frequentie van ca. 50 Hz, omdat de lichtgevoelige cellen op ons netvlies voortdurend opnieuw geprikkeld moeten worden om te kunnen blijven zien. Er zijn wezens, bijvoorbeeld kikkers, waarbij de ogen zelf niet trillen, en zij zien daarom het scherpst de bewegende objecten, zoals een voorbijvliegende bromvlieg. Heel functioneel, voor kikkers. En slimme bromvliegen weten dus, dat ze heel stil moeten blijven zitten.

Geen verklaring

Fossielen van het allervroegste deel van deze wordingsgeschiedenis bestaan niet meer, dus het blijft giswerk. Alle hypothesen ten spijt, blijft toch het mysterie bestaan. Hoedt u dus voor wetenschappelijke verklaringen over deze zaken, want vaak zijn het alleen maar meningen zonder bewijs. Vaak wordt iets wat we helemaal niet begrijpen verklaard met behulp van iets anders wat we evenmin begrijpen. Dat schiet niet erg op. Deze tekst verklaart dan ook helemaal niets. Eens in het grijze verleden zijn deze frequentieconstanten uitgekozen en het feit dat die keuze onder water gebeurde, drukte er uiteraard wel een stempel op. Maar of deze keuze proefondervindelijk of gewild was, weten we niet. Of daar een kiezend bewustzijn achter school of het blinde toeval, of een combinatie van beide, blijft een open vraag. Het is niet zo, dat de ene oplossing wetenschappelijker is dan de andere, want aan beide mogelijkheden komt veel geloof en weinig weten te pas.

Er is echter wel iets anders, dat voor ons van groot belang is. Kijken en luisteren heeft veel te maken met onze emoties. Als je kijkt naar een mooi schilderij of naar het gezicht van een geliefde partner dan kunnen de emoties diep uit je lijf opwellen. Evenzo kan het luisteren naar muziek of naar een mooie stem veel bij ons los

maken. Zowel licht als geluid hebben veel te maken met ons levensgeluk en voortbestaan. (Ook in de chakrawereld wordt verband gelegd tussen emotie en water.)

Er zijn veel en diepgaande verbanden tussen oog, oor, cellen en DNA, en ons gevoelsleven. En dat alles heeft op zijn beurt ook weer heel veel te maken met trillingen, vibraties, in de lucht om ons heen, in het water binnen in ons en in de elektromagnetische velden om ons heen en in onszelf. Hoe diep deze verbanden gaan, weten we absoluut niet, maar we mogen veronderstellen dat ze doorgaan tot in de diepste kern van wat wij leven noemen. De grote tekortkoming van veel materialistische (medische) wetenschappers is, dat zij voor deze verbanden geen oog (willen) hebben en daarom de beginstadia van ziekte niet kunnen waarnemen. De woorden vibratie en elektriciteit kwamen nauwelijks voor in de medische collegezalen. Zou dat wel zo zijn, dan zouden wij ook meer open staan voor nieuwe vragen. Zouden we ons ongelukkig kunnen voelen door een verkeerde vibratie van een enkele cel ergens in ons lichaam? Kunnen we het allereerste begin van een kankergezwell, een enkele foute cel, al voelen als een zwakke emotie? Of kan, omgekeerd, een emotie of stress een foute cel veroorzaken, die zich vervolgens ongebreideld gaat vermenigvuldigen? Of worden kankercellen gewoon veroorzaakt door kankerverwekkende gifstoffen, wat nu de meest aangehangen theorie is, en wordt hun groei gestimuleerd door verkeerde elektromagnetische trillingen? Of hinderen deze trillingen het menselijke immuunsysteem zodanig, dat de kankercellen vrij spel hebben? Voelen we deze innerlijke strijd in de eerste stadia van ziekte al als vermoeidheid en neerslachtigheid? Of veroorzaakt depressie een dip in ons immuunsysteem? Is depressie wel iets puur geestelijks?

We betreden hier een nieuw vakgebied: de psychobiologie, het verband tussen lichaam en geest, waarin bio-elektriciteit een cruciale rol speelt; het is de basis voor onze gezondheid. Alleen al daarom zouden wij uiterst voorzichtig moeten zijn met trillende elektromagnetische velden van buitenaf. Ze raken de kern van wat wij leven noemen. De huidige praktijken in Nederland met tienduizend GSM zenders en straks nog eens twintigduizend UMTS-zenders erbij, naast de miljoenen mobiele telefoons, getuigen van een verschrikkelijk onbegrip op dit gebied. Wij zullen in de toekomst te boek staan als de generatie die absoluut geen benul had van bio-elektriciteit. Maar wat niet weet, deert wel!

Literatuur

- Benveniste, J. et al *Specificity of the digitized molecular signal*, 1998
Rattemeyer et al *Evidence of photon emission from DNA in living systems*, 1981
Narby, Jeremy *The cosmic serpent, DNA and the origins of knowledge*, Tarcher/Putnam, New York., 1998,
Hoimar van Ditfurth *De stof bracht de geest voort*, Meulenhoff, Baarn, 1976
Teule, Gerrit *Chaos en Liefde, de kern van geest, leven en evolutie*, Sigmapress, Tilburg, 2000

VOOR U GELEZEN:

Ab Caransa: VRIJMETSELARIJ EN JODENDOM - De wereld een tempel, Uitgeverij Verloren, Hilversum 2001, 240 blzz.

De schrijver Ab Caransa is al vijfendertig jaar actief lid van de Liberaal Joodse Gemeente in Amsterdam en van de Amsterdamse vrijmetselaarsloge Concordia Vincit Animos nr. 5. Hij typeert zichzelf als vrijzinnig agnost. Daarin voelt hij zich verbonden met de ethicus-filosoof Abraham J. Heschel. Zoals deze heeft ook hij zijn twijfels over de historiciteit van veel verhalen in de Tenach, het Oude Testament. Toch zoekt hij daar de wortels zowel van het jodendom als van de vrijmetselarij. In beide speelt namelijk de Tempel een grote rol. In het Oude Testament wordt verhaald hoe Salomo, de zoon van de stichter van Israël koning David, in 960 v.d.g.j. (vóór de gewone jaartelling) de bouw van de Tempel voltooidde. De Babyloniërs onder Nebukadnezar verwoestten deze in 586 v.d.g.j., maar hij werd in 520 v.d.g.j. weer opgebouwd. In 70 n.Chr. werd deze Tweede Tempel door de Romeinen onder het bewind van Titus vernield. Sindsdien werken de joden aan wat zij 'Tikkoen Olam' noemen, het herstel van de Tempel oftewel de wereld. De vrijmetselaars werken aan de Tempel van Vervolmaking, waarbij het begrip 'tempel' zowel staat voor de microkosmos van het eigen innerlijk als voor de bouw aan een betere wereld, de macrokosmos. In de joodse tempel staat het tabernakel met de wetsrollen, de Heilige Arke, tegen de oostelijke wand. In maçonnieke tempels vinden we in het Oosten een symbolische poort, die via de bezinning leidt tot de onsterfelijkheid.

De vrijmetselarij is een inwijdingsgenootschap met een filosofische inslag, geen kerkgenootschap. De pas ingewijde leerling wordt niet verteld wat hij in het "Westen", d.w.z. in de praktijk van het dagelijks leven, moet doen. Boven de tempelpoort staat: "Ken uzelve" als eerste opdracht. In een volgend stadium wordt van hem verwacht dat hij zich in de profane wereld doet kennen als vrijmetselaar, d.w.z. als een man die bereid is energie en vrije tijd en eventueel geld te steken in de verbetering van de wereld, en dat op zijn eigen vierkante meter. In een aantal loges is en worden door individuele leden ('broeders' genoemd) organisaties opgericht en geleid, die op geluidloze, maar effectieve wijze hulp verlenen waar dit noodzakelijk is.

Dit boek is zo belangrijk, omdat het ons een duidelijk beeld geeft van de ideële doelstellingen en het sociale karakter van de vrijmetselarij. Voorheen deed het genootschap nauwelijks aan publiciteit. Mede daardoor ontstond er een waas van geheimzinnigheid rond zijn activiteiten. Van de andere kant is het ook alleszins begrijpelijk, dat men niet zo op de voorgrond trad. Paus Clemens XII sprak in 1738 de banvloek over hen uit, Pius XI noemde in zijn encycliek (1864) het pantheïsme, het naturalisme en het liberalisme de belangrijkste vergissingen van zijn tijd en de vrijmetselarij 'de synagoge van de satan' en paus Leo XIII

verklaarde in zijn encyclyek "Humanum genes" (1884), dat de vrijmetselarij tot het rijk van de duivel behoorde. Hun houding werd ongetwijfeld ingegeven door de angst voor het modernisme. Dit modernisme relativeerde de waarheid van de diverse godsdiensten en hun openbaring. In Duitsland gaf de dichter Gotthold Ephraïm Lessing er in 1778 met zijn werk *Ernst en Falk*, gesprekken voor vrijmetselaars, een sterke impuls aan. Hijzelf zoekt daarin als de protestant Ernst in een dialoog met de vrijmetselaar Falk naar het wezen van de vrijmetselarij. Op instigatie van zijn vriend Mozes Mendelssohn (de grootvader van de componist Felix) schreef Lessing ook het toneelstuk *Nathan der Weise* met de beroemde *Ringparabel* (1781), waarin de drie monotheïstische godsdiensten, het christendom, het jodendom en de islam, als gelijkwaardig worden voorgesteld. Mozes Mendelssohn vormt in het boek een belangrijke brug naar de bespreking van de rol van de joden in de vrijmetselarij. Hij was de vader van de joodse verlichting, de zogenaamde Haskala.

Het boek geeft er een goed beeld van hoe joden onder het christendom hebben geleden. De ashkenazische ofwel Duitse joden hadden zich al in de 4e eeuw in Romeinse steden aan de Rijn als koop- en ambachtslieden gevestigd. Vanaf de kruistochten (1096) werden zij zwaar beproefd. Het Concilie van Lateranen (1215) verplichtte hen zelfs tot het dragen van een uiterlijk kenteken (wat Caransa als een voorloper ziet van de jodenster in nazi-Duitsland). De *ashkenazische* joden zijn door hun lage sociale klasse en educatieve ontwikkeling slechts bij uitzondering lid geworden van de vrijmetselarij. Pas na de vlucht uit Spanje en Portugal (vanaf 1492) van de vaak hoogontwikkelde *sefardische* joden zien we ook joden tot de loges van de vrijmetselaars toetreden. Dit werd mede mogelijk doordat in 1721 door de meeste loges de *Constitutie* van de Engelse predikant James Anderson was overgenomen. Hierin werd o.m. respect geëist voor iedere eerlijke overtuiging en/of godsdienst. Voordien droeg de vrijmetselarij ook in haar symbolen een meer exclusief christelijk karakter. Thans zien we loges o.a. in Israël, waarin zowel het kruis, de Davidsster en de halve maan als symbolen naast de passer en de winkelhaak in het zegel zijn opgenomen. Ondanks deze Constitutie van Anderson zijn niet overal joden tot de vrijmetselaarsloges toegelaten. Het christelijke anti-judaïsme, het vooral sociaal-economische anti-semitisme en het politieke anti-zionisme waren daarvan mede de oorzaak. Ze worden in dit boek uitvoerig belicht. De geschiedenis van de vrijmetselarij is ook in dat opzicht een weerafspiegeling van de tijd.

Een eerlijke bestudering en daarmee bewustwording van elkaars motieven leidt niet alleen tot een betere onderlinge verstandhouding maar ook tot ontmaskering van valse machinaties. Van de laatste worden in dit boek vele voorbeelden gegeven. Ik noem slechts het pamflet *De Protocollen van de Wijzen van Zion*. Dit vervalste document werd zelfs in Amerika door Henri Ford verspreid om de joden van een samenzwering met de vrijmetselaars te betichten. Deze zou tot doel hebben de christelijke samenleving omver te werpen en een joodse wereldmacht te

vestigen. In het dagblad Trouw van 10 november jl. lezen we in het artikel van Leon de Winter 11-09-2001 - *De derde Wereldoorlog* (pag. 42, 1e kolom): "In de gehele Arabische wereld wordt de beruchte tsaristische vervalsing *De Protocollen van de Wijzen van Zion* beschouwd als een onvervalst origineel dat de joodse wereldsamenzwering aantoonde, en is dus zonder commentaar in boekhandels verkrijgbaar (of vrijelijk te downloaden op internet).[...] De antisemitische fabels die het christendom eeuwenlang hebben bezoedeld, worden momenteel in de Arabisch-islamitische wereld gekoesterd.[...] De BBC maakte onlangs bekend dat een onderzoek uitwees dat de helft van de Pakistaanse bevolking gelooft, dat de Mossad (de Israëliëse geheime dienst) de aanslagen op de Twin Towers heeft gepleegd."

Onze samenleving wordt steeds complexer. Het is steeds moeilijker een weg te vinden uit het labirint van informatie. Een troost biedt de visie van Teilhard de Chardin: Naarmate de complexiteit groeit, neemt ook het bewustzijn toe. Dit boek van Ab Caransa is een uitstekende bijdrage tot de bewustwording van fouten in het verleden en onze kansen voor de toekomst. Ik kan het dan ook van harte ter lezing aanbevelen.

HvB

PS. Op 25 januari jl. hield de Nijmeegse historicus Anton van de Sande zijn oratie als bijzonder hoogleraar in de vrijmetselarij aan de Universiteit Leiden.

Jacob Slavenburg 'Opus Posthuum' (uitg. Ankh Hermes € 17,95, 205 blzz.): Op 17 november jl. werd in Rotterdam het eerste exemplaar van dit boek overhandigd aan oud-bisschop R. Th. Bär. Het geeft een goed onderbouwd beeld van de christengemeenschap vóór de verwoesting van Jeruzalem en de tempel in het jaar 70 na Christus. In die tijd omvatte deze gemeenschap al twee typen van geloof, dat van de wetsgetrouwe joodse christenen en dat van Paulus. Slavenburg gaat na welk van deze beide typen geloof de boodschap van Jezus het meest authentiek naar voren bracht. Hij doet dat aan de hand van twee bronnen uit ± 50, die ten grondslag zouden liggen aan de evangeliën van Mattheüs en Lucas enerzijds en aan dat van Thomas anderzijds. Prof. dr. Roelof van den Broek noemt dit in zijn inleiding een riskante onderneming. Met de nieuwtestamenticus E.P. Sanders ziet hij als gevaar, dat men als schrijver zó makkelijk tot de conclusie komt, dat Jezus beantwoordt aan het beeld dat men zelf al van het christendom had. Slavenburg weet dit gevaar op overtuigende wijze te vermijden door duidelijk te maken, dat Jezus slechts een richting wees en geen leer uitdroeg. De eerste volgelingen van Jezus werden dan ook 'mensen van de Weg' genoemd. Zij probeerden hun leven richting te geven aan de hand van de uitspraken die Jezus hen naliet, zijn **Opus Posthuum**. In de appendix van het boek worden deze *logia* of uitspraken opgenomen. Ze worden voor een deel als bekend vanuit het Nieuwe Testament gepresenteerd, voor een deel als onbekend vanuit de apocriefe geschriften. Daardoor wordt op de authenticiteit van de uitspraken en van het christendom als zodanig een geheel nieuw licht geworpen. Zeer aanbevolen.

HvB

Pro-GAMMAatjes

- **COLLOQUE INTERNATIONAL TEILHARD DE CHARDIN PARIS-LE CAIRE:** Le prochain colloque International Teilhard de Chardin se tiendra à Paris et au Caire en octobre 2002. Il est placé sous la présidence de M. **Michel CAMDESSUS**, ancien Directeur Général du Fonds Monétaire International.

Ce Colloque s'inscrit dans le cadre du programme quinquennal **TEILHARD 2005** de la Fondation et de l'Association des Amis de Teilhard de Chardin est destiné à préparer la célébration du cinquantième anniversaire de la mort de Teilhard, le 10 avril 1955, à New-York, par une série de manifestations coordonnées au plan international. Il est placé sous le parrainage du Collège de la Sainte Famille, de l'Ambassade de France au Caire et de l'IFAO (Institut Français d'Archéologie Orientale).

Thème du Colloque : *Bâtir, Protéger et Partager la Planète Terre*

La première partie du Colloque se tiendra à Paris, **du Jeudi 17 au samedi 19 octobre** (peut-être à l'Institut du Monde Arabe). Intervenants sollicités - et non encore tous confirmés: Robert Solé, Jean Lacouture, Jean Donnadiou, Georges Ordonnaud, André Peltre, les Révérends pères G. Martelet et H. Madelin s.j. ainsi qu'Edgar Morin (sous réserve).

Le Colloque se poursuivra cinq jours plus tard au Caire, **du jeudi 24 au jeudi 31 octobre** (le premier et le dernier jour étant consacrés au voyage en avion: 5 heures de Paris au Caire). Pendant la semaine en Egypte des visites de quelques lieux que Teilhard a aimés et décrits dans ses *Lettres d'Egypte* sont prévues: notamment les pyramides de Guizeh et celle de Sakkarah, le désert autour, Memphis, le Mokattani, Alexandrie. A Alexandrie est prévue une cérémonie de remise des Oeuvres Complètes de Pierre Teilhard de Chardin à la Bibliothèque Alexandrine.

Les intervenants prévus au Caire sont: M. Michel Camdessus, Président de la session, qui donnera une conférence sur la mondialisation. Le père Nabil Gabriel s.j. Recteur du Collège de la Sainte Famille, ainsi que les pères Henri Boulad s.j., Christian Van Nispen s.j. et Henri Madelin s.j. , Don Jean-Jacques Perennes, o.p. qui animera un atelier de dialogue entre chrétiens et musulmans, Mme Mona Abou Senna, professeur, Mme Zeinab El Khodeiry, professeur; Mme Chafika Geoges Mansour; M. Jean Pierre Corteggiani, égyptologue; M. Mourad Wahba, philosophe; M. Mahmoud Ragab, philosophe; M. le docteur Youssef Fares.

L'annonce du Colloque, notamment dans la presse française et égyptienne, et par Internet, débutera à partir du mois d'Avril 2002, par des

conférences et lectures ponctuelles, en France et en Egypte. L'objectif du Colloque est, notamment, de mieux faire connaître la vie et la pensée du père Teilhard, dans l'esprit de connaissance et de conscience universelle dont il a été et demeure un puissant visionnaire scientifique et mystique. Nous souhaitons également qu'il contribue au dialogue entre islam et christianisme: grâce au dialogue, la conscience du pluralisme religieux croît avec la connaissance de l'autre, du lointain de l'étranger.

- **8-10 maart: Onze toekomst in het licht van de evolutie.** Is er in de evolutie vanaf de *big bang*, waarmee het allemaal begon, een lijn naar de toekomst te trekken? Anders gezegd: Is de evolutie doelgericht? Of is het allemaal een kwestie van willekeur, toeval? Heeft de mens er niets over te beslissen? Of dragen wij samen - en ook persoonlijk - wel degelijk verantwoordelijkheid voor het voortbestaan van onze wereld en de richting waarin deze zich ontwikkelt? Hoe ziet de kernfysicus Jean Ernst Charon dat, hoe de procesfilosoof Alfred North Whitehead en de evolutiebioloog Pierre **Teilhard de Chardin**? En in hoeverre is hun zienswijze geaccepteerd door de wetenschap, de filosofie en de theologie? En...wat natuurlijk nog belangrijker is: Wat zijn de consequenties van hun denken voor ons persoonlijk en voor onze maatschappij? Over deze kwesties discussiëren wij na inleidingen van respectievelijk de automatiseringsdeskundige Gerrit Teule, de theologe en franciscane Paula Copray en de teilhardiaan Henk Hogeboom van Buggenum. Het cursusgeld bedraagt **€ 150** p.p. (met inbegrip van logies en maaltijden). Ze wordt gegeven in het fraaigelegen conferentie-oord van de Woodbrookers, Woodbrookersweg 1, te Barchem. Inl.en aanmelding tel. 0573-44 17 34.
- **Weten, beseffen, geloven:** In deze cursus van **12-14 april bij de Woodbrookers** zullen de christelijke, humanistische, oosterse en Griekse opvattingen omtrent de niet via de wetenschap kenbare werkelijkheid naar voren komen. Ook wordt uiteengezet wat 'integraal denken' kan inhouden. De deelnemers worden aangemoedigd over dit alles mee te denken. De inleiders zijn dr.H.R.Vincent, socioloog en dr.A.D.Fokker. **€ 150**
- **De vrouw en de islam:** De Afghaanse vluchteling Alla Ramiar heeft haar artsen-studie aan de V.U. bijna voltooid. Zij zal ons het verhaal vertellen van haar vlucht en haar belevenissen daarna in Nederland, Ook horen wij van haar de geschiedenis van haar geboorteland en hoe de positie is en was van de vrouwen daar. In een voordracht over religie en cultuur zal zij de noodzaak aantonen van een scheiding tussen beide. Er is Afghaanse muziek en er zal een video worden getoond. **Van 26-28 april bij de Woodbrookers. € 150**